

Григорій Сковорода

Шевчук Василь

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК
ГРИГОРИЙ СОКОВОРОДА

Світ ловив мене, але не спіймав.
Г.С. Сковорода

СІТЬ ПЕРША

Десятий день Григорий: пив густе повітря й не міг напитися. Там, за Карпатами, воно було ніжніше, лагідніше, але не пахло степом, не освіжало його душі. Десятий день лежав на возі й очей не зводив з тополь, берізок та вишняхів, що огорізли зелено-білим шумом ясні палати й підсліпуваті хатки. Три довгих роки в садах Токая, Відня він марив рідним вишневим цвітом, низовим вітром, небом, в якому грають веснянку жайворонки, і вечоровим дівочим щебетом. Бувало, сядуть хлопці, зітхнуть, пожурягься і заспівають тихо «Ой гай, мати, ой гай, мати...». А він стоїть і плаче. Довкола рай, та й годі, а він летить на крилах пісні в свої Чорнухи, в Київ...

Риплять колеса, біжать неквапно коні, і за возами в'ється рожева курява. Ще не така, яка буває влітку, коли не видно світу, а мов димок із люльки.

— Парить, напевне, дощик буде, — озивається Ничипір, насовує на лоба шайку і підганяє коней, щоб наздогнаги валку: — Вйо, вйо, соколики!

Схиляється, підперши рукою голову, і починає мугикати пісню. Без слів, ледь чутпо. Він — ніби міх з піснями. А голос! Нашо співали в бурсі чи в архієрейському хорі, та поряд з оцим чорнуським дядьком ті славні півчі — козли, сміховисько.

Ой на горі огонь горить,
А в долині козак лежить...

І не збагне Григорій, чи то Ничипір сніва, чи у самого в серці зринає пісня.

Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою...

Де не взялися вершники. Притримали гарячих коней, загарцювали поряд. Вусаті, грізні, всіма вітрами дублені запорожці.

— Куди мандруєте? — підвівся в сідлі найстарший, сивий.

— В Санкт-Петербург з Угорщини! — відказав Ничипір весело. Збив набакир свою облізлу шапку.

— А-а, приймачки! Папи гетьманці, що курам ноги миють! — зареготали вершники.

— А ви не миєте? — заскалив Ничипір око.

— Ми як помиємо, то кури й ніжок не долічаться!

— Орли, орли! — не вгавав Ничипір.

— А як ся має ясновельможний Розум? Ще при спідниці чи вже відлучений?

— Не дуже, хлопці, бо он у кареті в нас Вишневський — полковник її величності.

— Та що ти кажеш! — змахнув руками сивий. — А талярів у нього густо? — персирпуїся з хлопцями.

— Ми не лічили... Не удостоїлися.

— А мо', труснемо, дітоньки, цього полковничка? — підкрутив старий козак як молоком обліті вуса.

— Труснемо, батьку! — гукнули «дітки» дружно і підняли на диби коней, готові ринути до карети.

Отаман підніс угору руку, вгамовуючи своїх гарячих молодиків.

— *Aurī sacra lames!* — мовив латиною. А потім поправив шаблю, подивився на панську спальню й зітхнув печально: — Цей виноград для нас зелений, братчики...

Григорій хотів спитати, коли і де старий отаман учився, але не встиг.

Запорожці звернули в поле і незабаром зникли в глибокій балці, порослій дубами.

Ще не вляглася курява, яку збили копита козацьких коней, як із-за гаю, що бовванів ген за верству попереду, неждано вихопився загін гусарів. Спинивши валку, ляхи спитали щось у Вишневського, і той, по пояс вилізши з карети, вказав рукою туди, де щойно зникли козаки.

— От бусурман! — пробурмотів Ничипір. — Недарма кажуть, що ворон воронові ока не виклює.

— Не доженуть, — сказав Григорій, відчувши в серці терпку журбу-тривогу за тими соколами, що десь летіли степом у

рідну Січ. — Не доженуть... Nec deus intersit!

— Що ти сказав? — наморщив лоба Ничипір.

— Нехай лиш бог не втручається...

— Гай-гай, йому давно вже очі полуда вкрила. Таке на світі коїться, а він і вусом не веде...

— Бог із вами, дядьку! Що ви кажете?!

— Нехай послухає, — подивився у голубе високе небо Ничипір. — Мій дід і батько були ще вільними. А я — кріпак, робоче бидло, яким торгують! Уже три рази мене купували і продавали...

Затих, схилив на груди голову й не поганяв, не квапив коней, хоч їхній віз одстав од валки.

Сковорода замислився. Розстебнув камлотний синій каптан, підставив груди вітру, що ледве-ледве дихав. В'їжджали в ліс. Високі сосни тяглися у небо віттям, боролися за кожен промінь сонця. Слабкіші гинули, і навіть із тих, що розправляли плечі як переможці, спадали долу гілки, які лишалися у темнім затінку. Закон природи! І люди теж, як ті дерева...

— Вйо! Вйо! — гукнув Ничипір, махнув на коней дубовим пужалном (батого він загубив навмисне, жаліючи своїх мишастих) і заспівав веселої. Та незабаром затяг такої, що у Григорія аж защеміло серце.

Пожурилось миле браття,

Що на ногах кайдани,

Ой тепер же ми, миле браття,

Та й навіки пропали...

— Ей, Гришка, Гришка! — заволав гайдук Вишневського, мов на пожежу. Розвернув коня позаду воза й звелів, недбало граючись канчуком: — До пана, марш бігом!

— Їдь і скажи їх благородію, що я не пес і за каретами не маю звички бігати, — одрізав Сковорода.

Гайдук спашнув, підніс нагайку... але не вдарив. Сіпнувши повід, притис коня острогами й помчав од воза, немов за ним гонився дідько.

Ничипір заулюлюкав і замахав над головою пужалном. Коні рвонули чвалом.

Замиготіли сосни, і попливли назад гіллясті дикі груші, покриті білим цвітом.

Ліс стугонів, сміявся, торохкотів колесами.

Опівдні стали. Повипрягали коней, пустили ластися на лісовій галявині, якою кралася вузька річечка, поросла густо лапатим зіллям, вербою, вільхою. Співало птаство. У тулумбаси били строкаті одуди, кричала вивільга, і соловейко тьохкав на всю діброву. Великі чорні ворони, немов злі духи, перелітали через галявину і хрипко каркали.

Напившись із джерела, що витікало з-під кореня старої вільхи, Григорій пішов неквапно до полковника.

— Нарешті зводили... — сердито буркнув той. І мовив, чухаючи хорта за вухами: — Чи не здається тобі, Григорію, що пси і слуги з одного тіста зроблені?

— Як і пани, і свині. Усе — матерія! Вишневський вирячився. Побагровівши, сердито зикнув на гайдука:

— Чого стовбичиш перед очима?! Допоможи обід лагодити!

Зігнавши злість, полковник повеселішав трохи, примружив очі й проказав:

— Надмірна гордість не прикрашає...

— Як і брак гордості.

— Скажімо, кріпаків від неї користі ні на копійку, а тільки зло.

— Гордий не може бути кріпаком.

— Он як! А ким же йому накажеш бути?

— Вільним або ніким.

— А як же бог? Він сотворив раба і пана...

— Бог сотворив — людину.

— І розрізнив.

— Це фарисеї вигадали, щоб догодити панству. Вишневський крякнув, помацав вуса а Іа Петро й поправив шпагу.

Діставши хустку, громоподібно висякався.

— Такі думки достойні диби або київ... — промовив холодно і осміхнувся: — Проте я добрий і поважаю людей учених...

— Цей виноград зелений, — перебив Григорій.

— До чого тут виноград? — не зрозумів Вишневський.

— Це так сказала одна лисиця, не змігши дістати грона. Полковник знизав плечима. Топтав ботфортами жовтогарячі квіти і молодий щавель. Сковорода йшов поруч, спідлоба стежачи за співрозмовником, і слухав ліс. Он десь цівкнула синиця, застукотів об кору дятел... Жебоніла в струмку вода...

— Власне, я тебе покликав не задля диспуту, — скатай Вишневський. — Сьогодні вночі або на ранок будемо в Києві, Що ти робитимеш, які діла вершити маєш далі?

— Не відаю, — признався щиро Сковорода.
— У тебе є земля, худоба?
— Є трохи батьківщини. В Чорнухах, у полку Лубенському. Там старший брат.
— Що ж, хліборобство — діло достойне, чесне...
— І не властиве моїй натурі, — додав Григорій.
— А що ж властиве?
— Я ще не знаю...
— Їдьмо зі мною, в Санкт-Петербург. Там до зарізу нині потрібні учені люди, що знають мови й пройшли науки. Не пожалкуєш. Заслужиш чину, маєтків, грошей!
— Omnia mea mecum porto.
— Що ти сказав?
— Що ні до чого мені ті статки.
— Свят, свят. Кому ж завадять багатство, почесі!
— Кому властиво жити в убогості, але багатим бути душевним миром.
— Там Академія, славетні вчені, великі люди! — гарячкував Вишневський. — А тут же що? Тупоголові смерди, попи й старшини, які матнею чваняться, а борщ їдять із одної миски з хлопами!
— Кожен, пане Вишневський, має пізнати свій народ і в народі пізнати себе, — відповів на те спокійно Сковорода.
— То ти не хочеш?! — не міг повірити. Сковорода всміхнувся й розвів руками.
— Уперше бачу такого йолопа, який міняв би жезл полководця на пастуший батіг! — гримів на всю галявину полковник.
— Як на мене, то краще дома бути пастухом, ніж полководцем десь...
Вишневський крикнув. Розбив носком ботфорта піраміду рудих мурах.
— Ваше превосходительство, обідати подано, — підбіг і виструнчився гайдук.
— Іду! — сердито кинув пан і повернувся знов до Григорія. — А ти подумай. Не випускай фортуни з рук!
— Я це вже чув із уст самої імператриці, — промовив твердо Сковорода. — І ось, нічого... Живу, не каюся.
Вишневський махнув рукою и закрокував до килима, на якому вже ждав обід.
Григорій скинув каптан, прослав у затінку й ліг горілиць. Крізь негусте ще, жовто-зелеє листячко сліпило сонце. Дзвенів комар чи, може, якесь незнане інше створіння боже, що причаїлося, — мале, невидиме, але живе, — десь у гущавині, у краплі світу, хтозпа для чого, в ім'я чого... Правда, все на світі має сенс і логіку... Але пізнати природу важко як і себе... Проте можливо! Усе підвладне людському розуму...
Засміявся, згадавши свій диспут із німцем, який доводив, що світ непізнаваний. Суть метафізики...
— Григорію, ходи вже їсти! — долинуло здалеку, немовби з якогось іншого життя і світу.
Гукав Ничипір. ось він закрав собою сонце, розплився в усмішці.
— Ти ж бо не янгол, Грицьку, за святим духом не проживеш...
Як пообідали і валка рушила, обсіли душу вагання, сум ніви. Хто там, у Києві, його чекає пині? Товариші-спудеї розлізлись досі по Україні або й по всій державі, від Запорожжя до моря Білого... Наставники не полюбили його за різкість суджень і неповагу до букви, догми, перед якими вони схиляли голови... В Санкт-Петербурзі ж... Там Ломоносов. За кілька років туди приїдуть із Лейпціга колишні друзі Грицько Козицький і Миколай Мотоніс — куди ж їм ще податися...
— Вйо, вйо, соколики! — підганяє своїх мишастих старий Ничипір. Літами він не старий, а з виду вже майже дід. По бурій шії в нього стікає піт. Брудну сорочку ворухить вітер, що підганяє валку і котить куряву кудись до Києва, де на далекім обрії чорніє хмара. Химерний вітер — дме не від хмари, а проти неї...
Поволі думки вертаються до Петербурга й Києва. Спокуса завжди зваблива... Хороми швидше впадають в очі, аніж убога хата... Та не в хоромах — у волі щастя! Козак — як вітер, куди схотів, туди й полинув степом!.. Та і кого він у тій столиці вчитиме? Синків дворянських. Кому віддасть свій многотрудний взяток, який збирав, немов бджола, на неозорім полі людської мудрості? Імператриці, панству... А гречкосії, смерди нехай покійно, як ті воли, стромляють в ярма свої чубаті голови, вже й не гадаючи, що є на світі, крім борозни, і степ, і воля, і гостра шабля, і філософія?!
Ой коню мій коню,
Золотая грива... —
заспівує Ничипір знову, бо він не може без пісні жити,
як без повітря.
Сковорода заплющив очі — і напливло дитинство...
...Так пахне грушами, пташками, хмарами. Достиглі дулімов золотаві краплі, звисають із віття. Кричать на цілий світ від радості, перепурхують із куща на кущ пухнасті пташенята. А ген високо в небі пливуть кошлаті копиці сіна...
Маленький Гриць бере сопілку в губи, і та співає, сміється, плаче. Співа про батька, що повернувся з походу в гори.

Сміється з брата Степана, який учора заліз на батькового коня і гепнув з нього, гукнувши козацьке «пугу, пугу!». А плаче вона за Дідом, який цікаво й страшно розказував про напад шведів, про оборону Чорнух од ворога і смерть у полум'ї останніх мужніх захисників...

Гриць повертається у бік села і ніби бачить, як гототить, палає церква, в якій закрилися напівживі, в бою порубані, але не скорені козаки. Бачить могилу дідову, і хрест на ній, і квіточки барвінку...

— Дивись, дивись! — гука Степан і пролітає мимо на вороному. Таки навчився! Сорочка в нього напнула од вітру, в очах іскриться щастя.

Провівши очима брата, малий лягає долілиць і починає мріяти.

Трава густа, висока. Коли крізь неї дивишся на степ, на Многу, що де-не-де поблискує між очеретом, то уявити зовсім не важко, що ти дорослий, і на коні, і з шаблею... Або з бандурою... Неквапно їдеш полем і граєш, граєш... А запорожці слухають, а ковила хлопочеться, неначе річка в повінь... Кінь під тобою не вороний, не сірий, а золотий, той самий кінь, що потонув десь там у річці, коли ще многа була глибока, чиста й по ній плавали козацькі чайки...

— Грицьку-у! Грицьку-у! — гукає мати з двору. — А йди обідати!

Гриць повертає голову, проте не бачить матері, а тільки дах і буслу в гнізді на хаті. Птах розправляє крила і щось виклацує своїм червоним дзьобом. Немовби теж гукає Гриця їсти. Він мудрий-мудрий, оцей бусько... А йти не хочеться. Вже так наївся солодких груш, що може тиждень нічого не брати в рот.

По траві поважно лазять якісь жучки, мурахи; то тут, то там стрибають пружно зелені коники. Рябенькі сонечка вихоплюються аж на верхечки стебел і враз знімаються й летять у безвість. А може, то тільки так здається, що в неокраю безвісьг...

Кричать на річці гуси. Гриць прислухається і раптом чує, як десь ірже протяжно й дзвінко золотогривий кінь. Це там, на річці, в плавнях!

Заховавши сопілку в пазуху, хлоп'я підхоплюється і навпростець городами збігає вниз, де причаїлася в очеретах і вербах ласкава многа.

Шалено б'ється серце. Колюче стернище калічить ноги, а він біжить, не чує. В ушах — саме іржання, яке то затихає, то знов розкотисте дзвенить над річкою, неначе туга струна.

Очерет встає стіною, лісом. За хвилину щезають небо, сонце і все на світі, крім колінчастих стебел, вузького листя й пухкої волоті. Довкола спокій, тиша. Навіть комар піде не писне, не обізветься тонко своїм високим-високим голосом...

Де не візьмись вітрець — і задзвеніли раптом, заграли очерети сопілками, яких би стало на цілий світ!

Хтось вдарив у бубон. І знову тихо. На глибині щось глухо чмокає, зітхає, стогне...

Він, він!

Гриць вибігає з плавнів, знаходить стежку до того плеса, де їхній човен, і мчить щодуху вузькою просікою в очеретах. Підшови приємно пестить холодна й вогка прутка земля. Злітають злякано очеретянки, крижні й, пеначе сонечка, щезають миттю у неозорім світі. Дідусь розказував, що тому світу немає краю, як зорям ліку.

Човни стоять, мов на припоні коні...

— Вйо, вйо, соколики! — гукає Ничипір весело, махає пужалном і повертається до Григорія: — Чого задумався?

— Згадав колишне...

— Добре тому, у кого є що згадати! — зітхає Ничипір сумно, насовує на лоба гоанку і починає нової пісні:

Стоїть явір над модою,

В воду похилився;

На козака пригодонька:

Козак зажурився...

Григорій зручніше вмощується на возі і поринає знову в давноминуле.

...Господи, якими довгими були зимові ночі в Санкт-Петербурзі! Тільки смеркалося, з'являвся служка від капельмейстера й передавав наказ іти негайно на репетицію або на хори одного з палаців, де мав відбутися придворний бал. На світанку вертались хлопці (напідпитку, веселі) в свою співацьку бурсу, падали в одежі на жорсткі ліжка і засинали. Прокидалися десь аж надвечір, нашвидкуруч обідали і бігли знову втішати ясновельможних франко-німецьким музичним місивом, в якому так кохались імператриця, фрейліни і капельмейстер — голштииский німець.

Із цим німчаєм була в Григорія справжня баталія. Якось Сковорода захворів і пішов па репетицію. Капельмейстер прислав йому додому ноти й звелів за вечір вивчити wunderbare kleine Pastorale. Григорій пробіг очима аркуші й жбурнув на стіл. От брехуни без сорому і совісті! Де вони бачили таких пастушок і пастухів, цих херувимчиків, які милуються, мов голуб'ята, на барвистих луках? А дощ, а холод, а по коліна твань! Бувало, гибієш, накрившиск старим мішком, як цуценя на прив'язі... А то гасає степом різкий осінній вітер, несе курай, солому, листя...

Знявши з стіни бандуру, провів по струнах і затужив за полем, лісом і за своєю Многою.

Ой не цвіти буїїціім цвітом, Зелений катране,

Тяжко-важко на серденьку,

Як вечір настале...

А далі другу, третю... Співав і плакав, і дужокрилим соколом шугав над рідним степом, не міг натішитися його красою-вродою, не міг напитися його цілющих пахоців...

— Оце по-нашому!

Григорій прикрив рукою струни і озирнувся на голос. У порозі, схиливши голови, стояли мовчки лакеї, кухарі та машталіри. Розвівши руки, до нього йшов сусід чорнуський Ничипір Доля.

— Яким це вітром, дядьку?! — зрадів Григорій гостеві.

— Недобрим, Грицьку, — сказав Ничипір. Поцілувались тричі. — Для нас тепер що не подує, то все не з того боку!

— Ох правда, правда, — підтримали його ті горопашні, що не насмілювалися зайти в кімнату придворних півчих. У їхніх душах ще тліла іскра волі, слабенька, немічна, як передсмертний крик, і одночасно вічна, немов зоря вечірня...

— Заходьте, люди добрі! — запросив Григорій. — Чого ж ви стоїте в порозі?

Перезирнувшись, вони зайшли і знову притихли неподалік дверей.

— Ну як там наші? Живі, здорові? — спитав Григорій.

— Я вже три роки не був удома... — похмуро мовив Доля. — До смерті, видно, бурлакуватиму...

— Ви б одружилися.

— Навіщо, Грицьку? Аби плодити кріпаків?! Похнюпившись, сидів Ничипір, зітхали мовчки лакеї, кухарі та машталіри, яким ніколи не доведеться бачити своїх дітей на вольній волі...

— Заграй нам, Гпицьку! — подав бандуру Доля. — Та не сумної а веселенької!

— Якої ж вам? — спитав неголосно, бо вся душа його була мов рана. Не дочекавшись відповіді, почав тієї, яку любив співати його дідусь:

Дівка в сінях стояла,

На козака моргала...

Ничипір випростався і підхопив:

Ти, козаче, ходи,

Мене вірно люби,

Серце мое,

Серце мое!

У дверях нагло з'явився сам капельмейстер. Двораків неначе вітром здуло. Тільки Ничипір не рушив з місця.

— Bist du denn krank? — підніс лорнетку німець. — Замість високий французький музика ти репетируєш deine barbarischen Lieden!

Рвонувши з рук бандуру, він розмахнувся і вдарив нею об бильце ліжка. Ничипір кинувся до капельмейстера, але Григорій вмить заступив йому дорогу.

— Бандуру розбити можна, — промовив стримано, — а пісню — зась.

— Ха-ха! — скривився капельмейстер. — Який то пісня, то примітив!

— Роздайся, море, — жаба лізе! — хмикнув Ничипір.

— Was sagst du? Я — жаба, я? — наїжився пихатий німець. — Гей, хто там! — гукнув, метнувшись до дверей.

Запахло смаленим. Підбігши до капельмейстера, Григорій легенько взяв його під руку.

— Це брат у третьому його сіятельства Розумовського... — прошепотів, кивнувши на Ничипора.

Німчай хапнув повітря ротом, пробурмотів щось злякано і, поклонившись Долі, шмигнув у двері...

— Чого регочешся? — спитав Ничипір, тримаючись за шапку-бирку, яку зривав шалений вітер.

— Згадав, як ми пошили в дурні німця.

— В Санкт-Петербурзі?

— Еге.

— Ну й дременув кудлай напудрений! — гукнув Ничипір. Тим часом вітер зірвав його облізлу шапку і покотив у поле.

— Держи, держи!

Він кинув віжки, зіскочив із воза й побіг за шапкою.

— Ти гавкай, гавкай!

— Тю-тю!

Сміялися на всіх возах. А довгоногий хорт Вишневського рвонув із карети і, припустивши навперейми, схопив злощасну бирку й роздер на клапті.

— Не журися, пан полковник звелить нову пошити, — почав утішати Сковорода, коли Ничипір вмовився на возі і взяв ремінні віжки.

— Бог дасть, не встигне... — похмуро буркнув Доля і закричав: — Вйо, вйо, соколики!

Григорій не став розпитувати, що означають його слова. Він бачив сам, душею чув, що в земляковім серці визрівав

якась рішучість, якась нова, незнана сутність-сила. Напередодні великих змін, великих зрушень людина завжди немов оновлюється і розквітає буйно усім найкращим і найвеличнішим. Ничипір Доля не мав ні вроди, ні золотих, ні волі. У нього був лише чарівний голос, який йому дістався в спадщину від батька-матері, від солов'їв чорнуських, що наспівали, нащебетали їм жагу кохання. І він співав. Співав і вчора, і позавчора. Але сьогодні з його грудей лилась ріка мелодій, журби, печалі, радості. Ось і тепер — сидить, заплющив очі й увесь бринить, мов жайворонок:

Ой у полі билинонька колихається...

Казав Вишневський, що той голштинець сам вихваляє нині малоросійські пісні та думи, а з бандуристами сердешний носить, як із порцеляновими. Ще б пак! Імператриця одного з них за віртуозну гру нагородила не чим-небудь — дворянством.

Вона якась таки химерна, ця вседержителька... Одного робить шляхтичем, а тисячі — рабами, бидлом. Каже, що любить палко Малоросію, її пісні, її культуру, душу, а славіній Лаврській друкарні вже стільки років не вільно щось друкувати, крім отих книжок, які вже вийшли в Санкт-Петербурзі або Москві... Слова і вчинки. Яка між ними відстань! І що більше в людини влади, сили, то менше правди, щирості в її словах. Усі грають ролі і часто-густо не ті, що можуть, для яких вони народжені. Спокуса, жадоба багатства, слави й життя привільного заводять нас на манівці, на терен інших, де ми самі страждаємо і мучимо ближніх.

Господи, яке то щастя після блукань вернутися знов на свою дорогу!

...Тоді була золотокоса осінь. У Петербурзі вже йшли дощі, а на Україні сяло сонце, зеленіли, мов оксамит, розкішні вруна озимини і на левадах та на заплавах луках Збиралось птаство на невеселі осінні грища. Вже де-не-де холодним полум'ям горіли клени і на сухій метлиці обабіч шляху порозвішувало свої сріблясті ниті бабине літо...

Візки придворних, неначе шлейф, тяглися за каретою її величності. Імператриця була в захопленні. Вже котрий день сиділа біля вікна і милувалася то краєвидами з галями й луками, то чепурними хатами й вулицями козацьких сіл, що потопали у вишняках. Щовечора, коли спинялись на ніч, вона веліла гукати придворних півчих та бандуристів і довго слухала пісні, народжені на цій землі, цим хоч і гордим, та добродушним, дзвінким народом. А якось, уже під Києвом, місцевий козацький сотник, засперечавшись з царським міністром, замість придворних півчих зібрав дівчат і хлопців ІЗ перших-ліпших хат і дав такий концерт, що государиня їх геть усіх забрати зводила в свою капелу. Й лише на просьбу сотника повідпускала, подарувавши кожному по золотому.

У Київ в'їжджали сонячним недільним ранком. Благовістили дзвони. Попи, міщани й підданці стояли юрбами біля мосту і вздовж узвозу. Загін комонників, одягнених у шиті золотом ясно-зелені кунтуші, зустрів високу гостю біля Дніпра і супроводжував урочисто в Лавру, де зупинялася Єлизавета на проживання...

Ще на узвозі Григорій стрибнув з візка для півчих, звернув праворуч і золотистим лісом понад Дніпром пішов у бік Подолу. Старі дуби та клени простирали над ним могутні руки й встеляли стежку жовтогарячим листям. Вони гули, шуміли, щось намагаючись йому повідати, та не давали дзвони, що не вгавали й досі по всьому місту. Він обнімав їх, гладив, розповідав про тугу, яка точила серце; розповідав без слів, душею, і грубокорі велетні все розуміли. І в них були свої жалі, печалі, але вони вросли глибоко в землю і не боялися ні бур, ні зсувів.

Під дичкою набрав грушок-гниличок, понанихав кишені і смакував, втішався ними до Академії.

А в Академії вмить оточили спудеї та дидаскали, що не забули його і досі, оглядали розкішний столичний одяг, питали, як там, що там. Григорій розхвилювався так, що ледь спромігся відповісти на запитання, розказати про свій придворний побит і поскаржитись на власну долю, що насміялась із нього і повела чужою дорогою. Ухопивши Сковороду під руки, завзяті братчики метнулись тут же шукати ректора...

— Вйо, вйо, соколики! — співав Ничипір коням і хльоскав віжками по мокрих спинах.

— Щось ви сьогодні дуже веселі, дядьку! — гукнув Григорій.

— Бо в мене празник! Вйо, вйо, вовків на вас немає!

— Ви іменинник?

— Та ні... А може, й так! Новороженець!! — зареготав Ничипір. І заспівав про степ, про волю, яка, мов та жарптиця, до себе вабить, а не дається в руки...

Свята правда! Скільки було говорено про цю жар-птицю в Академії... Бувало, в бурсі як розійдуться хлопці — до ранку диспут. Одні кричать, що треба всім, як при Хмельницькому, іти на Січ, у військо, і добувати волю у битвах шаблею, а другі стоять за те, що можна мирно, тихо, через науку і виховання всього шляхетства у дусі братства добитись долі для посполитих та козаків. Грицько Козицький кричав найбільше. Блідий, худючий, високочолий, ставав на ліжку і кидав твердо у розпашілу юрбу спудеїв:

— Все зло на світі від темноти! Де владарюють наука, мудрість, там благоденствує уся суспільність, від генеральних до посполитих!

— Бредня!

— Неправда!

— Не може бути такого чуда!

— А Ярослав? А Юлій Цезар?! — гукнув Мотоніс, розчервонівшись. Ще не було такого, щоб не підтримав дружок Козицького, щоб заперечив йому хоч словом. Поллук і Кастор! Хоч не брати, а діоскури, яких не густо на многострадній землі полян.

— Знання, наука — найкраща зброя! — гарячкував КоЗицький. — І наш обов'язок — служити науці, людності і цим боротися за ліпшу долю краю.

— Он наші братчики від Чернігова аж до Тобольська поодкривали школи, проте від цього не стало кращим панство!

— І козаків позапрягали в ярма!

— Ледве не всіх зробили підданцями!

— Панам дай пальця — одкусять руку! Гук, гамір, аж поки хтось крикне братії, що вже світає. Діоскури лягали першими і засинали швидко, як за командою. Проспати заняття в класі міг із легким серцем кожен, окрім цих одержимих, які вбирали науку в себе, немов пісок атрамент.

...У Лейпціг вчитися їх проводжали, мов на край світу. Заробивши вертепом грошей, філософи їм влаштували такі веселі проводи, що чудувався увесь Поділ.

Брати Гудовичі, у почті яких збирались хлопці їхати, мали рушати в суботу рано. У п'ятницю, десь після полудня, хор Академії у повнім складі зібрався в бурсі і гримнув гімн. А потім пішли по колу барильця з медом та оковитою. Невдовзі вже підгуляли братчики юрбою викотилися з монастиря і, ведучи під руки Грицька й Миколу, ввалилися у перший-ліпший шинок, повикидали п'яниць, хильнули меду і заспівали жалібної. Роздобувши в шинкарки скрипку, цимбали й флейту, втяли метелицю та так, що падали пляшки з шинквасу. А далі другий, третій, четвертий шинок.

Десь аж під ранок, поцілувавшись із кожним, Грицько й Микола вклонились Братському та Академії й узвозом Боричевим пішли у Верхнє місто, де ночували графи Гудовичі. І мов у воду канули. Уже шість років... Кажуть, що ніби вчаться в університеті в Лейпцігу...

— Тпру, тпру! — кричить Ничипір і натягає віжки: співаючи, він ледь не вперся кінми в передній віз.

Обоз спинився. Попереду все ще чорніла хмара, та вітер стих. Удалині у синю повіль лісу пірнало темно-червоне сонце. Гули хрущі. В рожеватім небі стрімкими парами літали крижні.

Примчав гайдук і передав наказ ставати на ніч.

Ночували біля корчми за верст п'ятнадцять од Києва. Пустивши коней пастися, повечеряли і полягали спати, хто на возах, хто на траві під липами. Ничипір стриножив коней, узяв попону і свій німецький сірий каптан, зимою куплений для нього паном, і пішов у ніч. Та ще не встиг Григорій влягтись на возі, як він вернувся, — вже без попони і без каптана, — прислухався і запитав неголосно:

— У Петербург поїдеш а чи залишишся на Україні?

— Ще не надумав, — зіскочив із воза Сковорода.

— Ну думай, думай... — проговорив Ничипір. — Може, в Чорну хах будеш, — додав, помовчавши, — провідай мою сестру в Кизлівці. Вона одна у мене...

— Зайду, провідаю.

— Скажи, що я поїхав шукати діда...

— Ви що, вмирати здумали? — подався вперед Григорій.

— Ще не одна хлібина помре до того часу! — засміявся якомсь сердито Доля. — Ну, будь здоровий, — промовив пошепки і відійшов. Вернувся зразу ж, обняв Григорія, притис до себе, поцілував у щоку і зник у темряві.

З завмерлим серцем Сковорода дивився йому вслід: земляк утне цієї ночі якусь добрячу штуку. Було тривожно і трохи сумно, що не одкрив Ничипір душу, не попрохав поради чи допомоги. Не довіряє, вважає його, Григорія, своїм лише наполовину, а може, й паном... Хотілося — нестерпно, до болю в грудях — гукнути Ничипора, порозмовляти одверто, щиро, як із братом брат, як із козаком козак. Але чи варто втручатися у плін життя і набиватися з своєю дружною? Може, нехай усе йде своїм природним шляхом і нехай, як казали римляни, бог не втручається...

Ліг горілиць на возі, заклавши руки під голову, і слухав ніч. Цмокали на вогкім лузі коні. Біля ставка у вербах, що клубочились ген за корчмою, звеселяв свою маленьку любку соловейко, а на селі, по той бік ставу, грали музики то голубця, то горлицю, а то метелицю.

Згадалися знову гучні студентські проводи Грицька й Миколи. Сказати щиро, він потерпав, що сам не їде в чужі країни, де, певно, стільки всього цікавого, нового, свіжого. Можливо, саме тому він опинився у місії пана Вишневського, що їхала вивчати сади токайські і виноробну справу. Побачив Відень, Офен, порозмовляв із людьми, що славляться своєю вченістю. Але усі три роки з думок не йшла полита кров'ю, потом і розшматована своя земля, свої степи, байраки, міста і села і посполитство, яке з неволі рветься й не може вирватися, мов Прометей прикутий. Він марив ними, не міг діждатися, коли побачить знову, вдихне повітря рідне й поспить, як нині, під українським небом — під солов'їну пісню, під шепіт вітру, що пахне цвітом, ріллею, травами... Це треба мати в грудях не серце — камінь, щоб без кайданів жити не між своїм народом, не на своїй землі!

Музики стихли. На неозоре оксамитове поле повибігали вівці, що без числа, без ліку, й лише пастух загаявся: десь

підгуляв або заснув у хмарі, що розляглась край неба, як чорне марище...

Й ось уже поле полем, а вівці вівцями... Окіп, левада і їхній ліс, що зветься Савиним. А Сава, батько, мантачить косу і, поплювавши на шкарубкі м'язисті руки, заходить ручку. Коса жихтить, зітхає, дзвонить, і соковиті, розкішні трави лягають весело на край покосу, іпе не підозрюючи, що то кінець, загибель...

Над цим усім у високості неба тріпоче жайворонок. Його не видно, а тільки чути пісню...

— Гей ти, філософе! Та прокидайся швидше! — поторсав хтось сердито.

Григорій сів, розплющив очі. Мов із туману, впливла розлючена червона пика гайдука.

— Де твій земляк Ничипір?! — узяв гайдук за груди і притягнув до себе.

Григорій перехопив нахабну руку і так рвонув, що посіпака панський упав на землю.

— А-а, ти такої!.. — процідив гайдук крізь зуби і, встаючи, дістав пістоля.

Григорій зіскочив з воза на другий бік.

Хто знає, чим це скінчилося б, коли б не збіглися хлопці й не захистили.

— Ви всі розбійники! — кричав лакуза. — Вас перевішати мало!

— Чого це він? — спитав Григорій, коли гайдук, усе ще лаючись, попрямував до пана. Полковник уже прокинувся і, катуляючись плащем од вітру, спостерігав з карети цю веремію.

— Утік Ничипір. Забрав коня, сідло та шаблю і дременував, не залишивши й сліду! — пояснив веснянкуватий кучер, що віз вино. — На Низ подався, мабуть, до запорожців.

— Куди схотів, туди й подався... — пробурмотів похмуро інший.

Встромивши у черевики ноги й накинувши каптан на плечі, Сковорода пішов у поле: хотілося побути трохи па самоті. Уже давно розвиднілося, але було ще сіро, бо чорна хмара, немов зірвалася з свого припону, не йшла — летіла, розкинувши аж на півнеба крила. Все дужчав вітер. Зтинав дерева, куйовдив віття, встеляв ставок рожево-білим цвітом.

«Погожий вітер, — згадав Ничипора. — Якщо на Січ, то вже далеко досі...»

Він заздрих Долі. Йому також хотілося летіти зараз на вороному степом, вдихати свіжий передгрозовий вітер і відчувати всім тілом волю.

Ой кони мій, коню,

Золотая грива...

Упали перші краплі. Сяйнула блискавка. Орач, що бовванів неподалік у полі, перехрестився поспіхом, зиркнув на хмару і знову натис на чепіги. Воли ступали повагом услід за хлопчиком, що йшов попереду в надутій вітром білій сорочечці й прилиплих до ніг штанях. Він не звертав уваги ані на вітер, ані на дощ, що припускав. Дивився спідлоба, важко кудись у далеч і міряв землю — за кроком крок, за сажнем сажень.

— Сократ... — промовив тихо Сковорода і став під липу, бо почалася злива. Усе частіше гіллясті блискавки пороли небо, усе лункіше бабахкав грім.

— Григорію, тікай скоріше в корчму! — гукали з шляху. — Григорію!..

Не одзивався. І зустріч із рідним краєм, і милі спогади, і втеча Долі, і плугатар, і гуркіт грому — все поєдналося, злилося у щось єдине ціле, що розпирало груди і наливало силою. Немов жива, від блискавиць та вітру тремтіла дрібно ралата липа. Ще серпанкова, весняна крона промочила наскрізь, не захищала. А дощ стояв стіною, яка закрила і небокрай, і корчму, і селянина з волами й хлопчиком. Здавалося, крім липи, грому та блискавок, нема нічого в світі. Було і страшно, й солодко. Лякала густа самотність, а веселила душу та філософська, незрима єдність між ним і світом, яку збагнув допіру. Воістину, пізнай себе, і ти пізнаєш усе! Не пам'ятав, чия це мудрість, але був певен в її правдивості. Тремтіння липи було його тремтінням, удари грому в душі відлунювали, як у небесній бані, дощ одзивався якимось[^] лоскітним передчуттям відновлення, немовби він, Григорій, був тим маленьким зерням, у якому сховано майбутнє людство, ліси, птахи і все, що згине і знов відродиться у тому ж образі...

Дощ перестав раптово. Сяйнуло сонце — й земля заграла блискітками, завирувала пахощами, все потяглося вгору. Орач стояв у полі і ждав, коли протряхне нива, воли ремігали, а хлопчик стежив за ластівками, що вже черкали небо, мов чорні блискавки. Над полем, залитим променями, леліла пара. Опам'ятавшись після дощу та грому, загомоніло птаство. Дудукав одуд, вигравала, мов на сопілці, вивільга...

— Григорію! А йди, рушаємо!

Чув і не чув. Дивився, слухав, як розквітає після дощу природа, і далі й далі відходив серцем від суєти, від гонористих помислів і благ, якими його заманював у Петербург Вишневський. Що все це важить у порівнянні з волею, з життям, якого прагнеш, і правом мислити!

Відкинув із чола вологе пасмо чуба, узяв каптан на руку й попрямував до валки.

СІТЬ ДРУГА

Всього три роки не був Григорій дома, а скільки збігло води і сталося лихих та добрих перемін! Не попросившись з молодшим сином, померли батько й мати. У братової народилась донька. А хлопці виростили, уже пасуть худобу і виграють на конях незгірш дорослих козаків. І брат змінився. Не торохтить, як млин, а розмовляє статечно, стримано і

гладить вуса, підносячи до рота чарку. Правда, коли сказав Григорій, що не збирається хазяйнувати і віддає йому весь ґрунт і все майно, нажите батьком, Степан засяяв радістю й гукнув: «Шатнись-но в стебку, жінко, там десь ще був кавалок сала!..»

І сумно, й весело стає Григорієві, коли згадає цю зустріч з братом. Сумно, бо вперше бачив свого Степана в цупких руках ґрунтів і статків, а весело, бо й цього разу на роздоріжжі людських шляхів він не пішов за старшим братом найвелелюднішим, який йому вготувала доля, а вибрав свій, нехай важкий, тернистий, але властивий його душі.

Два довгі місяці бродив Гетьманщиною. З книжками в торбі й журбою в серці. Як та билинка в полі, він залишився в світі. Нікому нема до нього діла, ні перед ким йому розкрити душу. У кожного своє життя, свої турботи, печалі, втіхи. От тільки друзі по Академії радіють завжди ного приходу, неначе молодості, що завітала до них у гості з минулих літ, із Києва. Ой скільки було за літо обіймів, споминів і навіть сліз! Хоч не легке життя студентське, та все ж приємніше од суєти, яка панує в світі, од вічних клопотів, хвороб і страху за свій добробут, за долю діток...

Зітхнув, поправив торбу, аби плеча не муляла, й зійшов з дороги, бо торохтів позаду якийсь візок. Втішався з того, що сам, як пташка в небі, на вольній волі, козак-нетяга, якому степ — домівка, трава — постіль, а шабля — жінка. Правда, у нього немає шаблі... Зате є книги, наука, мудрість, яку виковувало людство серцями кращих своїх синів від мудрих еллінів до Прокоповича. А що на світі сильніше од мудрості!

— Тпру! Тпру! — закричав хтось несамовито поруч. — Кого я бачу! Чи не мана це, Грицьку?!

Григорій прикрив од сонця очі і на візку, що порівнявся з ним, побачив велетня в козацькій строї, в смушевій шапці, недбало збитій набакир.

Стрибнувши з воза, козак обняв Григорія й поцілував незграбно у ніс та щоку.

— А я вже думав, що ти пропав десь на чужині... Лише тепер Сковорода впізнав у велетневі того Микиту, якого в бурсі за хударбу та довгі ноги прозвали Гайстром. Зрадів також цій несподіваній приємній зустрічі.

— Куди і звідки? — коротко спитав Микита, не випускаючи Сковороду з обіймів.

— У Переяслав...

— Та що ти кажеш?! — змахнув руками Гайстер-

— Учителем у ваш Колегіум...

— Так це ж прекрасно! Там мій небіж гризе науку, і вдома спудей майбутній ще без штанів ганяє! А дидаскали наші не з наймудріших... Чого ж ми стали? Їдьмо!

Він обхопив Сковороду за стан і потягнув до воза. Коли вместилися і коні рушили, впав горілиць, дістав пістоля й, гукнувши «*vivat professores!*», бабахнув у сине-сине небо.

Злякавшись, коні рвонули чвалом. Замиготіли дерева, копи...

— А як же ти, у війську служиш? — спитав Григорій, коли його палкий кондисципул² трохи притих і заховав пістоля.

— Пан сотник! — ударив себе у груди Гайстер.

— Ого!

— А що ми, ликом шиті?! Чим не козак?

— Не можу звикнути... — сказав Григорій тихо. — Такий худий, цибатий...

— Неначе гайстер! — зареготав Микита, підняв угору палець, наморщив лоба й прорік латиною: — *Tempora mut'antur, et nos mutamur in illis!* Чи так, учителю? Ти ж серед нас був перший!

— Тебе немовби підмінили...

— Ще б пак! Напився волі! Спасибі імператриці й богіві, гуля козацтво знову!

— Гіркий жebraцький кусень...

— Ти бачив гетьмана? — промовив палко Гайстер. — Орел! Філософ! Такий відстоїть волю! А ми поможемо.

— Скажи, Микито, кріпаків уже багато у пана гетьмана?

— Та кілька тисяч буде.

— Полк козаків, а може, й два...

— Ти завжди був якийсь химерний, Грицьку, — помовчавши, озвався сотник.

— Чи може стати на захист волі той, хто сам тримає в неволі інших? — спитав Григорій.

Микита знігився. Одвернувшись, перебирав добротні віжки, кахикав, хльоскав коней. Видать, і в нього рильце було в пушку. По всій Гетьманщині пани та підпанки гребли під себе ґрунти, маєтки та посполитих, серед яких траплялися і їхні родичі. А Розумовський — козацький син, а нині граф і гетьман, брат колюбовника імператриці — благословляв той ярмарок, оту старшинську «вольницю», і грався в батька, що захищає Україну-неньку й нещасних сиріт од петербурзьких придворних зміїв...

— А ось і він, наш чудо-город! — вказав Микита в залиту сонцем далеч.

Оперезане синьо-зеленим поясом, на пагорбі стояло місто-замок. У серпанковім небі над ним пливли хрести та бані храмів, горіли золотом, немов змагалися з сонцем. На Трубежі гойдалися стиха рибальські човники, на луці паслись коні, а біля стін, під вербами, біліли стрункі жіночі постаті і полотно, розіслане по моріжку на сонці.

— Ти вже бував раніше в Переяславі?

— Не довелося...

Микита приліг па возі, підпер голову рукою й почав розказувати усе, що знав про рідне місто.

Та до Григорія слова доходили через одне, бо він сидів мов зачарований, вбирав красу не тільки зором, а й ніби усім своїм єством, що раптом стало легке, нечутне, немов туман над світанковим лугом. Його душа була наповнена передчуттям чогось нового, радісного. Як і в усіх нетяг, у нього була також у серці комірчина, де причаїлося бажання певності, свого куточка у цім незатишнім, жорстокім світі, свого шматка, нехай черствого, хліба і навіть усмішки дівочих уст...

— Ти що, заснув? Агов, Григорію! — поторсав його Микита.

Ще усміхаючись своїм надіям. Сковорода зиркнув на нього і запитав очима, що той хотів йому повідати.

— Хто запросив тебе в Колегіум?

— Переказав єпіскоп через отця Гервасія.

— Чого ж ти будеш навчати чад?

— Поезії.

— Ого!

— А що? Ми теж не ликом шиті!

На роздоріжжі коні самі звернули в місто й, прогупотівши новим мостом, побігли швидше по добре вкоченій дорозігреблі.

Біля палат преосвященного Микита спинив спітнілих коней, поправив шапку й мовив:

— От і приїхали. Зайдеш у браму, а там ліворуч двері — й узриш єпіскапа.

У місті Микита став статечним, стриманим. Здавалося, то був не Гайстер, а зовсім інший, поважний сотник.

— Як улаштуєшся, — додав небавом, — заходь до мене. Тут недалеко, біля Михайлівського. Хильнем по келиху, згадаєм Київ та Академію!

— Зайду, зайду, Микито... — промовив Григорій поспіхом, узяв торбину на плече і попрощався: — Бувай здоровий!

— У добрий час! — гукнув Микита і помахав рукою. Переставляючи важкі, залякли ноги, Григорій рушив під голубе склепіння брами й зайшов у двір. Ліворуч на голубій стіні чорніли ковані дубові двері, а далі вікна, вікна; вгорі високий, залізом критий дах і білі хмари, мов херувими... Праворуч — сад, криниця, стайня і позолочена легка карета...

Чомусь стало страшно. Уявив собі лице єпіскапа, якого бачив ще в Академії, і зупинився паивдорозі. Господи, про що він буде з ним говорити? Як доведе своє вміння навчати отроків премудрошам складання віршів? Напутник молодості — Сковорода Григорій, син хлібороба Сави! Чи не блюзнірство твориш, Григорію? Чи не чужо хочеш зіграти ролю на позорищі життя людського? Не спокушай примхливу долю! Доки не пізно, покинь цей двір, це місто й, благословивши свій шлях бурлаки, іди між люди, грай на сопілці, учи добра і набирайся мудрості. Вона безмежна — мудрість! А ти, вхопивши її мізерну крихту, готовий зухвало зійти на кафедру і виголошувати свої сентенції...

Біля воріт зустрів отця Гервасія. Ігумен обняв Григорія, поцілував, як друга, і запитав:

— Був в Йосафа?

— Ще ні...

— Тоді куди ж ти! Оце і б його храмина!

Округлий, жвавий, отець Гервасій ішов, як жінка, дрібно; розповідав, питав, радів приємній зустрічі і підбадьорював, не даючи сказати й слова. Завів у дім, звелів послушникові доповісти преосвященному і попрощався:

— Піду скажу, щоб готували тобі пристойну келію. Світлиця, в якій стояв Григорій, висока, вільна. Під стінами тулились лави, на покуті під образами — великий стіл, застелений розкішним обрусом, і кілька глибоких, зручних крісел. Та ще лампада, її рухливе багрянувате світло то заливало лик Саваофа, то, заметавшись, перелітало на божу матір чи на Предтечу, що на краю пустелі настановляв на путь праведний юрбу язичників...

— Це ти, Григорію... — з'явився в дверях єпіскоп. Благословив і запросив рукою в крісло. Сів сам навпроти й заговорив неголосно, але виразно, немов боявся, що співрозмовник щось не збагне чи не дочує і через те піде від нього, не вгамувавши спраги, як подорожній, що не напився біля криниці без журавля. Він був худий, тендітний, довге волосся спадало йому на плечі. Майже такий, як кілька років тому. Тільки посивів трохи.

— Я чув, ти побував недавно в чужих краях.

Сковорода кивнув.

— І що ж ти бачив? Із ким стрічався? Чим збагатив свій ум і душу?

— Був у Токаї, Відні, Презбурзі, Офені... Сходив доріг чимало і розмовляв зі всяким людом...

— Із православними? Чи з лютеранами та католиками?

— Я не цікавився. Мене також ніхто про віру не питав, — посміхнувся Сковорода. Він розумів, до чого хилить преосвящений: боїться, чи не набрався чужого духу. — Там узагалі не дуже церкву празнують, — додав навмисне, — хоч віру мають у серці і богу моляться...

— Від протестантства до єретицтва лише півкроку, — прорік єпископ і перевів розмову ближче до суті діла: — Тобі казав отець Гервасій, що нам потрібен такий учитель, який би Знав поезику і міг навчати спудеїв наших, як слід складати і розуміти вірші. Я чув, ти маєш знання і досвід у цій нелегкій справі, тому згодився на твій приїзд і зберігав для тебе місце. Дивись же, будь достойним! Старайся. Не пошкодуй ні сил, ні знань. А щоб було кого наслідувати... — одкрив шухляду, — візьми ось книгу, хоч недруковану, але премудру. Мені її подарував сам автор. Храни, аки зіницю ока, й черпай із неї мудрість!

Госаф підвівся і сам наблизився до новонаставленого викладача поезики, який також схопився й стояв, притисши книжку до грудей.

— Ти не страшися... — узяв під руку і посміхнувся. — Усі колись були зелені, юні і починали своє благее діло...

— Я вдячний дуже... — почав був Григорій. Але єпископ перебив:

— Зажди, а як же з твоєю хворістю? Ти ж заїкався ніби... Я пам'ятаю, як архієрей у Києві хотів зробити з тебе священика!

Опустивши смиренно очі, Григорій мовив:

— Зцілюся, отче...

— Як тільки вийшов із Академії, так і зцілюся?

— Недовідомі путі господні...

— Ну, бог із тобою! — всміхнувся не зло єпископ. — Іди в Колегіум, читай Кониського, молися, думай. Бо завтра ж перша лекція!

Коли Григорій вийшов на розмальований вечірнім сонцем двір, йому назустріч попрямував чернець, який куняв біля воріт на камені. Похмурий, чорний, з такою гривою та бородою, що налякався б, аби зустрів у сутінках.

— Іди за мною, — сказав Григорієві і почвалав до брами.

Сковорода відчув приємну легкість у всьому тілі, в душі — веселість, упевненість. Уже любив своїх майбутніх учнів, цікавих, вдумливих. Горів бажанням віддати їм не тільки те, що знає, а й те, що знатиме, бо розумів, як ще багато в незбагненого, і твердо вірив у неосяжну силу людського розуму. Не шкодував за полем, за нескінченним шляхом, жаркими днями і прохолодними, немов вода джерельна, сумними ночами. Тут теж чудово! Таке ж високе небо, такі ж садки, така ж неквапна річка ген за стіною міста, і верболози, й луки... Он як лягав сонечко — прославившись лісом, накрившись хмаркою...

Наздогнав свого похмурого проводиря, торкнувся його плеча:

— Погляньте, отче, яка краса!

Той і не муркнув. Ступав байдужий, мертвий. Звернув у двір монастиря і, поминувши церкву, спинився біля старої З вузькими вікнами кам'яниці. Відчинив трухляві двері. У невеличких сінях виднілося відро з водою та дерев'яна кварта. Переступаючи дірки в підлозі, чернець зайшов до однієї з келій, впустив Григорія і мовчки вийшов. Розтанув, як тане дим...

Під образами темнів маленький стіл без скатертини, на ньому свічка у свічнику, майстерно виточеному з якогось дерева. Біля стіни — тапчан чи іюлик, накритий грубим ліжником. Ослін... і все.

Григорій поклав на стіл «Поезику», на підвіконня — торбу, зняв каптан. Ліг на тапчані й зітхнув полегшено. Весь день у дорозі! Вже навіть сонце стомилось гріти землю... На підвіконні гаснуть багрянні відблиски... Густішає важка сутемрява...

Хоч цілий день не мав і крихти в роті, не хотілося їти шукати трапези. Дістав каптан, поліз у кишеню і витяг черствий крайчик, який беріг на всяк випадок ще з позавчора, Запахло хлібом, полем, достиглим житом... Відкусив чималий кусень і став жувати, не поспішаючи, не підкоряючись бажанню тіла угамувати якнайскоріше голод. Десь шаруділи миші, здіймали пискняву: почули їжу. Відламав шматочок хліба і кинув у чорний кут. Він не насититься тією крихтою, а їм — вечерея...

Доївши хліб, лежав і слухав тишу. Вже стало зовсім темно. Лише вікно сіріло та ще місцями лисніла фарба на аскетичних, суворих божих ликах...

Нараз підвівся. Дістав кресало, гніт. Добув вогню і запалив товсту воскову свічку. Сів на ослоні й розкрив «Поезику». Латинь, латина! Усе знайоме, чуते... Та це ж та сама книжка, за якою читав Кониський їм в Академії!

З журбою в серці перегортав листки і бачив класи, хлопців, лице професора, високочоле, мудре... з двома бородавками над правим вусом... Господи, усе те саме! Літа ж ідуть, спливають. Життя тече, як річка. Усе міняється, живе, оновлюється — і світ, і люди, і навіть мудрість. Те, що колись здавалося єдиноістинним, міцним, як мури, і непорушним, сьогодні — тлін і порох.

Закрив, не додивившись, книжку. Так не годиться навчати поезії! Ще в Академії вони шукали нових шляхів, вивчали німецькі, польські вірші, Тредіаковського і Ломоносова, дискутували, чому прості пісні народу беруть за душу кожного, живуть віками, а панегірики піїтів мудрствуючих творяться всуе — і всуе гинуть. Він ще не відав твердо, де, в чому істина, але був певен, що за старим, змертвілим способом навчати сам не буде. Як Геракліт сказав, не можна двічі

ступити в одну й ту ж воду в річці!

Дмухнув на свічку, навпомацки знайшов своє спартанське ложе, зняв черевики, ліг і заснув одразу, як привчив себе ще в бурсі.

Прокинувся, як почало розвиднюватися. Одягся, вмився біля вікна надворі й пішов блукати містом. Йому найкраще думалося на вольній волі, серед природи, під небесами. Тут відчуваєш, що ти вінець природи, її найліпший витвір. Думки шугають соколами, груди вдихають ранковий свіжий вітер, душа аж сяє тим первозданним щастям, яке на світі найнеЗрадливіше.

Переяслав ще додивлявся сні. Стояла мертва тиша. Лише достиглі яблука падали зрідка на пружну землю двору та сонно попискували якісь пташки, що відчували ранок, а не могли прокинутись. Попід тинами вже де-не-де лежало блякле листя, солома, гудина — минало літо. Ще місяць-два — і замети, захукає. Тоді бездомному хоч сядь та й плач: із морозами погані жарти... Ну, слава богу, у нього є тепер над головою дах, є пристановище, робота, учні, друзі. Є все!

Узвозом спустився до міських воріт, що вже були відчинені, і вийшов на берег Альти. Спинився, вражений. Як у воді, в тумані стояли старі ралаті верби. Важкими хмарами вони звисали над нешироким лугом, готові висипати на землю зливу листя. А за долиною і за туманом, на сіро-жовтім пагорбі, неначе в небі, дримали коні...

Вода у річці була прозора, тиха. Текла, ледь-ледь ворущачи порослі зеленим мохом водорості, без водорійв, закрутів — немов печальна пісня...

Десь із туману, з далечі почулося іржання, цмокання. Небесні коні враз напорошилися, попідводили голови...

Сковорода стелюся: в його душі знов стрепенулося те заповітне, давне, напівлегенда-напівбувальщина, яку він взяв із дому як свій єдиний і найдорожчий скарб. А що, як тут загруз у твані той золотий чарівний кінь, якого втопили предки наші, попавши у невблаганну бурю?!

Він чує знову й знову іржання, фокання. Спустившись валом, біжить нестямно понад вузькою, мілкою річкою і зупиняється аж там, де Альта впадає в швидкий Трубіж. Затиснутий водою й кручею, гамує серце і прислухається. Ніде нічого. Туман і тиша. Та ще калина, що нахилилася над затуманеним свічадом річки й милується своєю вродою. Он ще і ще горять куці калини... Яка краса!.. Червоні кетяги, і сиві верби, і перші промені, що прориваються з-за бані перкви й пронизують туман, і воду, і навіть ягоди, налиті соком, а може, кров'ю воїнів, що полягли в кривавих січах на мрійній Альті...

Коня не чути.

Розпашілий від бігу, Григорій знімає каптан і шапку, стає навколішки і нахилиється, аби умитися водою з річки. Все ще вслухаючись, спиняє погляд на відображенні свого обличчя. Змарнів за літо... Повипинались вилиці, позападали очі. А ніс ще довший став, лоб вищий... Волосся вигоріло — ходив без шапки довго... Добре, що у Лубнах постригся. Хай під макітерку... Зате не прийде в аудиторію зарослий, як той пустельник! В аудиторію... У клас поетики... Невже це правда, а не химерний сон? Ще вчора він був козакнетяга, бездомний і не потрібний світові, а нині — вчитель, наставник юності!

Умився швидко, дістав хустинку, витерся. Підняв каптан і шапку. Не одягаючись, пішов назад, до брами. Туман порідшав. Було вже добре видно корів, овечок, що переходили мостом на той бік Альти, і пастушків, ще сонних, млявих. Промчав у місто вершник, саянув на сонці ефесом шаблі чи то пістолем. Згелготали гуси, зрадівши воді і дню. Загупотіли молоти, ціпи та ступи. Потяглися із коминів у небо неквапні пасма диму...

Світ запрягався в працю, у суєту.

На перехресті вулиць зустрів Микиту та школяра.

— Ну як? — метнувся до нього сотник. — Благословив єпіскоп?

— Благословив.

— Ну й слава богу. Івасю, а йди сюди! — покликав небожа, що зупинився неподалік. — Це ваш новий учитель — Григорій Савич Сковорода.

Йвась уклонився.

— А це мій небіж, — тикнув Микита малого в груди. — Тямуший хлопець! А по-латині чеше — куди мені!

— В якому класі? — спитав Григорій учня. Але Микита не дав йому й рота розкрити:

— Та вже в поетиці... — Обхопив Григорія за стан, примружив очі й крутнув рудого вуса: — Ходім до мене та перехилимо по келишку медочку чи оковитої! Тут недалеко. Он, бачиш, дім під гонтом і дві тополі? Ото і є мої палати. А жіночка у мене, Грицьку!.. — прицмокнув ласо.

— Спасибі, брате, — подякував йому Григорій. — Зайду її хильнемо, лише не зараз. У мене ж лекції! Тремчу, мов лист осиковий, і потерпаю...

— Тим паче треба випити! — змахнув руками сотник. — Я, коли їду в Глухів, так випиваю кварту, щоб сміливіше було являтися на ясні очі гетьману. Івасю! Йвасю!

— Побіг у Колегіум, — сказав Григорій м'яко. — Мені також пора.

— Жаль, жаль... — протяг Микита. — Тоді піду і прикладуся сам во ім'я отця, і сина, і святого духа...

— Амінь, — докінчив Сковорода і попрощався з веселим сотником.

Поезія! У чому її зерно, її велика тайна, що відкривається поодиноким обранцям? Є тридцять способів складання віршів, а тридцять перший той, яким напишеш ти. У Києві За десять років його навчання було нашкрябано купиці віршів. Писали всі, а де поети? Не народилися, мандрують пішки під столом чи вже десь учаться і дружать із музами?

А може, вони отут, у Колегіумі, чекають його порад, його напутніх слів... Нові Гомери, нові Вергілії! Є тридцять способів...

Біля Колегіуму його зустрів отець Гервасій, благословив да добре діло й провів до класу.

І ось Григорій лишився віч-на-віч з учнями. Вони сиділи припишкля, чемні і насторожені. Роздивлялися нового вчителя. Він усміхнувся, і клас зітхнув полегшено.

— Панове, друзі! — почав Григорій лекцію. Студенти перезирнулися, захвилювалися. — Латина — хороша мова, — відповів на їхнє німе запитання. — Цією мовою говорять з нами великі римляни і достославні мужі науки нині. Хвала і слава мудрим! Але навіщо нам позичати воду, коли у нас своя криниця, глибока, чиста і невичерпна? Ви всі майбутні пастирі свого народу, поети, воїни, яким стояти на варті волі, мудрості. Народ могутній вами, а ви — народом. Ви не Івани без роду-племени, а козаки, діди яких громили шляхту і потрясли Порту. Ви — спадкоємці мужніх, веселих, щедрих, дзвінкоголосих русичів, що переймали славу у печенігів, половців та Візантії.

Поезія — не хитромудра іграшка, а меч духовний; разючий, гострий в руках умілого і шмат простої криці в руках того, хто не навчився користуватись зброєю.

Ми з вами мусимо цього навчитися. І навчимося!

Є тридцять способів складати вірші, а тридцять перший — ваш. Якщо, звичайно, не розминулися з музами...

Він говорив захоплено, не помічаючи ні плину часу, ані того, що вже небавом в обох дверях стояли й слухали учителі й студенти сусідніх класів. Розповідав про суть поезії, про визначних поетів усіх народів і всіх часів, від стародавніх греків до Прокоповича та Ломоносова. Ділився своїми сумнівами щодо канонів старих поетик і закликав не ждати від нього готових істин, а мізкувати самим, шукати, порівнювати і прокладати нові шляхи. Затім свою промову-лекцію сліпими бардами, що, як насіння вітер, розносять пісні та думи по Україні і не дають людським серцям позаростати чортополохом спокою.

Спудеї слухали мов зачаровані, та й сам він був не на землі, не під важким склепінням аудиторії, а в царстві духа, у макрокосмі богині мудрості.

Отямився на тапчані у келії. Лежав, радіючи, що вже позаду страшна та перша лекція. Був невдоволений своєю скутістю, своїм жагучим прагненням віддати учням за дві години все, що сам збирав роками на батьківщині і в трьох чужих країнах.

Посеред келії грався у піжмурки веселий зайчик. Він то Зникав, то знов з'являвся на бруднющій старій підлозі, манив на сонце, в поле, де свіжий вітер, небо та вже прилякли, але ще буйні трави.

Схопився з свого твердого лояія й відчув нестримний голод. Шукати трапезу! Ти заробив, Григорію, свій хліб насущний.

У напівтемних сінях зіткнувся з небожем сотника.

— Пане учителю, вас кличуть єпископ.

— От тобі й на! А я ж хотів піти поспідати.

— Звелів прийти негайно.

— Хай буде так... — зітхнув Григорій. — Коли голодне тіло — то півбіді, коли ж душа алкає — уся біда... Де він, Івасю?

— В палаці своєму. Отець Гервасій казав, що злющий дуже...

— Тоді біжу! — пожартував Григорій.

— Візьміть «Поетику», яку вам дав преосвященний.

— Навіщо?

Івась знизав плечима.

Відчувши щось недобре, Сковорода вернувся в келію, взяв під пахву книгу Кониського і швидко вийшов.

Іосаф сидів у кріслі під образами. Кивнув у відповідь на привітання і спитав:

— Ти що, забув латинську мову?

— Здається, ні.

— Тоді навіщо перетворив Колегіум на ігрище?

— Я не запрошував студентів інших класів, — знизав плечима Сковорода.

— А я запрошував тебе навчати поетики, а не смішити нас інтермедіями!

— Ви ж не були, не чули...

— Єпископ, як і господь, усе знає й чує, — промовив зло Іосаф.

— Не помічав, щоб хтось сміявся, — насумрився Сковорода.

— У нас студенти чемні, — сказав єпіскоп. — Крім того, я нагадати мушу, що тут не ярмарок, а слов'яно-греколатинська школа, юдоль науки, храм мудрості...

— Ну й що?

— А те, що в нас лунати має солодкозвучна латинська мова.

— Все добре у певній мірі і в певний час...

— Для мудрості не може бути міри.

— Латина не рівнозначна мудрості, — зауважив на те Григорій. — На ній дурниць написано ніяк не менше... Лице єпіскопа взялося плямами.

— Ти тямши, що говориш? Великі римляни...

— Ми ж то не римляни. І не великі, — додав лукаво. Григорія вже починала тішити ця суперечка, цей несподіваний химерний диспут.

Єпіскоп довго перебирав папери.

— Дай-но суди Кониського, — звів на Григорія колючі сірі очі. — Мені сказали... Що це таке?! — спитав сердито, розкривши книжку.

— Напевне, миші... — зніяковів Григорій.

— Та як ти смів?! — гримнув єпіскоп.

— Я не вкусив і разу.

— Блюзнірствуєш? Та без цієї книги нам, як без рук, без ніг! По чому ми тепер навчатимемо премудрощам віршоскладання? Прокляті звірі не пощадили й напису... — скрушавсь єпіскоп, перегортаючи нещасну книжку. — Тепер хоч їдь до Києва... Можливо, там напишуть... Або дадуть готову...

— Я напишу, — сказав Григорій тихо. — Дозвольте!

— Ти? — перепитав єпіскоп і посміхнувся. — Ну що ж... — додав, спідлоба дивлячись на зухвальця. — Як кажуть, дай боже нашому теляті... Пиши! За тиждень мені покажеш... А поки що твоїх студентів отець Гервасій поводить з миром по вертоградах ' біблії.

Єпіскоп рішуче встав і вийшов. Де й ділися його привітність, ввічливість, із якою він розмовляв учора і проводжав Григорія аж до дверей.

Владики світу люблять, щоб їм корилися беззастережно, мовчки. Увірувавши в свою безмежну зверхність і непогіршність, вони сіяють величчю й не визнають ніяких істин, окрім своїх. Для них розумний — смирний, друг — раболіпний і недостойний, ворог — хто сумнівається, шукає, думає.

Ніби побитий, Григорій вийшов із палат єпіскопа й побрів осіннім містом. Обминав опале жовте листя, що, наче скалки сонця, горіло де-не-де на неширокій вулиці. Вдихав дражливі пахоці гарячих страв та перестиглих груш і філософствував. Перегортав своє життя, як не дописану, але давно почату книгу. Нонсенс! Він не потрібен світові такий, як є, яким створила його природа, чи бог, чи просто батько з матір'ю. Всі намагаються переліпити його на свій кшталт, припасувати, немов каптан чи не по мірці пошиту шапку. Хто нетвердий, податливий, неначе віск, той благоденствує. Сини й онуки борців за волю стають панамі й торгують совістю та посполитими не згірш од шляхти або дворян московських. Гребуть, хапають, рвуть на шматки политу кров'ю многострадальну землю. Онуки лицарів гендлюють волею, як ті повії, що по шинках тиняються, своїм нещасним тілом!

Зі степу з півночі влетів у місто вітер, підняв бадилля, куряву.

Холодний вітер! Такий за виграшки пооббиває листя, війне снігами й позаганяє в нори бурлаків, звірів...

Насунув шапку і застебнув каптан. Не так од вітру, що розгасався вулицями, як од прийдешнього, яке чигало на нього хижим, морозним оком Іосафа.

Ще нині вранці таке ласкаве, таке веселе місто тепер здавалося йому чужим, похмурим. Підсліпуваті старі будинки, убогі ятки і занехаяні, облізлі храми гнітили душу. А ще старці, каліки, брудні, обідрані — неначе душі з пекла... їх із кожним роком більшає, оцих знедолених... А може, вони щасливі? Задовольняються лиш необхідним, а непотрібним нехтують. Хіба не в цьому щастя? Можна наїстись гускою і марити лебедем, а можна з'їсти черствий окраєць хліба і бути ситим...

Рвучкий, холодний вітер. Пропахлий стернищами, озиминою, листям, грибами, хлібом. Там, у степу, за містом, він ще дошкульніший, проймає наскрізь. На зиму добре б мати кожух та чоботи. А це ж бо гроші, та й немалі! Звичайно, платня учительська...

І враз відчув себе таким Самотнім і всім чужим, хоч сядь та й плач. Оглянувся, куди забрів знічев'я, й узяв праворуч, на дві тополі, що височіли ген за майданом. Микита славний хлопець, не погордує. Зрадіє навіть. Він, мабуть, теж страждає без побратимства. Бог обділив нас дружною. А може, не бог, а люди! Найліпший спосіб зробити вільного рабом, відступником — примусити його боятись друзів. Самотній — це дикий звір чи бог. Богів негусто родить. А ЛЮДЦІВ-ЗВІРІ" — без думки й гонору, сліпих безбаченків — розплодилося на Україні, мов бур'яну на незасіяній, забутій людсьми ниві. По прутуку ламають віник, що вимітав непотріб із хати. Ми ж стоїмо й очима лупаємо, як барани

на бойні. Гордим господь противиться, смиренным же дає благодать... До біса смиренність йолопа і благодать Іуди!

Микита чистив огира. Водив шкреблом по вороній лискучій шкірі і примовляв:

— Стій, коню, конику... Ось ми тебе гарненько вичистимо, і будеш ти блищати, братику, немов нова копійка... Кінь козакові, що брат рідненький...

Огир позиркував великим чорним оком і, ніби згоджуючися з думками сотника, тихенько іржав й перебирав ногами.

— Добрячий коник! — сказав Григорій, вже примостившись на перелазі.

Микита рвучко обернувся, засяяв радістю й, поклавши шкребло на спину огиреві, гукнув на все обійстя:

— Онисю, серденько, а йди стрічати гостя!

Обняв Григорія, неначе вік не бачив, поцілував і, взявши за стан ручищем, повів до хати.

На ганку їх зустріла гарненька жвава молодичка, вклонилася і піднесла Григорієві на дерев'яній таці високий білий хліб.

— Ласкаво просимо... — проказала, вся зашарівшись і опустивши очі долу.

Вже у світлиці, коли Онися вибігла за тим, що бог послав, Микита стягнув каптан із Григорія і, потираючи блаженно руки, прошепотів:

— Ну, бачив, бачив мою дружиноньку?! Я ледве вкоськав і вирвав із Лохвиці! Там парубки круг неї вилися, як коло меду бджоли! — Він підкрутив рудого вуса, примружив очі. — Ми з переяславцями порозганяли всіх і пояли Онисю під самим носом у лохвичан! Уже два роки, а й досі сердяться... А ось і жіночка, а з нею мед-горілочка! — гукнув, побачивши, що повернулася жінка. — Став, став, Онисю, бо гість наш, певне, вже зголоднів, як пес...

— Микито, — звела благальне очі, — ти б посоромився чужих людей...

— Хто, він чужий?! — обняв дружину сотник. — Та ми два літа ходили разом на епітиці! Як заведемо «Мир Христов да водворяється в домах ваших...», так добросерді тітоньки пооддають останні гроші, ще й почастують медом чи оковитою. Було, було... — зітхнув і спохмурнів. Ожив небавом знову, поцілував дружину в рожеве вушко й схопив гранчасту пляшку. — Сідай, Григорію, та перекинемо по чарці-другій, щоб наша доля нас не цуралась!

Григорій сів, не здаючись на просьби. Йому одразу тут стало добре, весело. Усю гіркоту немов зняло рукою.

Господиня принесла борщ, паркий, духмяний, неначе луг у червні.

— Ну, будьмо!

— Будьмо!

— Ух, добре зілля! До дна, до дна, Онисю!

Та замахала білими, як лебедині крила, гнучкими ручками, всміхнулася крізь сльози-іскорки і почала припрошувати:

— Беріть закушуйте. Ось холодець, ось сало. Сковорода закушував. Горілка пішла по тілу хвилию, відбилася у голові, в ногах і розлилася мlostю. Звичайно, таким сальцем та борщиком у монастирській трапезі не почастують...

Микита налив по другій, накраяв більше хліба і, зачекавши, поки Григорій доїсть шматок, підніс угору чарку:

— По другій, братчики, щоб не скучала перша!

— Прощай, розум, завтра зустрінемося! — додав Григорій.

— Воїстину! — гукнув Микита, перехилив горілку и поцілував дружину. — Ти, кажуть, збурив пекло? — спитав Григорія. — Івась заходив і розповідав, що й досі гуде

Колегіум...

— А що, й студенти не задоволені? — насторожився Сковорода.

— Вони захоплені! От дидаскали — зляться, бо їх приперли до стіни і вимагають, щоб усі науки велися рідною мовою! Ох і встругнув ти штуку! — зареготав Микита.

— Вже пробирав єпископ.

— Та плюнь на нього!

— Микито... — промовила Онися з докором. — Це ж Батюшка...

— Не буду, серденько, ей же богу, — заспокоїв дружину сотник.

Онися знову взялась припрошувати Сковороду:

— Ви їжте, їжте, бо прохолоне борщ. У цій господі такий хазяїн, що забалакає кого завгодно. Торік привів якогось старця, посадовив обідати та як почав розпитувати, де був, що бачив, так той зомлів, бідаха. Або весною...

— Онисю, серденько... — перебив її лукаво сотник. — Холоне ж борщ...

Григорій ів гарячу страву й п'янів од неї більше, як од горілки. Було приємно слухати цю щебетливу пару, дивитися на їхнє щастя і навіть трошечки по-людськи заздрити. В них уже є своя затишна гавань, свій камінь, твердь. Його ж ганяють вітри життя, мов корабель, що прагне далечей і берегів, яких ще не досяг ніхто.

По третій чарці, вже за печенею, Григорій став жалітися на світ, на долю та на єпископа, який уперся, мов віз у пень.

— Не сокрушайся, Грицьку! — підсунувся до нього сотник. — Язик попівський — що день петрівський... Не буду, серденько, їй-бо, не буду, — пробачився перед дружиною. І до Григорія: — Перетреться, перемелеться... А ні —

приходь до мене. З Микитою не пропадеш! — ударив себе у груди. — Я чув, Томара шукає вчителя для свого хлопця. Ну, та й у нас росте Богданко... — обняв дружину сотник.

— Скільки ж йому?

— На тому тижні рік! — гукнув Микита. — Десь козакує в баби.

— О! Вже студент.

— Хоч в Академію! Слухай, не розучився грати?

— Та ніби ні.

— Тоді ушкваримо якоїсь нашої!

— «Мир Христов да водворяється...»?

— Нехай їй грець! — махнув рукою сотник, зняв скрипку з килима й подав Григорієві. Собі взяв кобзу. Пробіг по струнах пальцями, насупив брови і заспівав:

Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане,

Да чому ж в чорнім ходиш, да в чорнім оксамиті?..

Сковорода повів смичком — і затужила, заголосила скрипка, немов козацька мати на полі бою...

— Не можу, Грицьку! — рвонув сорочку сотник. — Душа стікає кров'ю...

Схилив на груди голову, помовчав трохи і враз, тріпнувши чубом, заграв веселої:

Очерет тріщить,

І вода плющить, Що кум до куми Судака ташить!..

При місяці вертався Сковорода у Вознесенський монастир. На вулицях було безлюдно, тихо. Правда, за валами, на Трубежі, співали хлопці. Подекуди світилося в прикритих віттях вікнах. Процокотів і розтанув у вечоровім мороці якийсь квапливий вершник. Озвалася біля воріт сторожа. Десь скрикнула й зареготала дівчина. Господи, який величний спокій! Залите місяцем, відпочиває місто. Поклавши діток спати, завершують свої труди жінки. Чоловіки читають книги, п'ють мед-горілку або бесідуєть, понабивавши люльки і припаливши від каганця. Шукають хлопці пари, дівчата, що розцвіли за літо, неначе пишні рожі, чекають суджених. Ченці вже сплять, чи моляться, чи подалися — котрі молодші — шукати дурнички. Сплять бурсаки, розбурхані його словами, його непослухом...

Господи, він полюбив це місто і цих людей! Йому так хочеться тут залишитися хоч до літа, розкрити свою бентежну душу до правди жадібній, ще непорочній юності, збагнути їхні помисли і їхні мрії!

Що ж, залишайся. Тебе не гонять. Зречися тільки своєї правди, віри й себе самого. Не розумуй, не мисли. Виконуй волю інших і їж свій хліб...

Було до болю тяжко. Думки металися, як наполохані грозою коні.

Зайшов у келію. Добув вогню і запалив недогарок. Роздягся, сів до столу. Упершись поглядом у напівтемний покуть, закам'янів.

Стомився думати, зважувати, шукати спосіб зробити так, аби були і кози ситі, і сіно ціле.

Невдовзі встав, дістав із торби свій каламар, перо й папір. Підсунув свічку ближче, вмочив перо й, зітхнувши важко, старанно вивів на першій аркуші: «Praescepta de arte poetica». Як у Кониського. Перечитав, скривився. Він по важав професора, але не міг лишитись тінню його душі, його думок, уподобань та поглядів. Вода стояча тхне. Лише нікчемні учні усе життя плетуться слідом за вчителями й не намагаються їх обігнати... Він теж нікчема, віслюк, що проміння свій розум на тепле стійло та оберемок сіна!

Жбурнув перо й схопив у руки голову.

...Рівно за тиждень поклав на стіл перед єпископом свою «Поетику». На рідній мові. Не схожу ні на чию.

Іосаф указав на крісло й почав гортати книгу, читаючи лише окремі сторінки. Все дужче й дужче докупи зводив брови й стискав тонкі безкровні губи. Нарешті випростався, заплющив очі й заціпенів.

— Ти що ж, не хочеш у нас трудитися? — спитав невдовзі, не ворухнувшись.

— Коли б не хтві, то не прийшов би, — спокійно мовив Сковорода.

— Чому ж ти пишеш такі дурниці?

— Це не дурниці.

— А що?

— Думки про вірші та настанови, як їх писати. Я виклав просто, аби було все зрозуміле кожному.

— Просто — це ще не мудро, — посміхнувся Іосаф.

— Я покладаюся на суд знавців, що все, написане в моїй поетиці, суть вірне, точне і побудоване не на пустих химерах, а па природі цього мистецтва, — підвівся з крісла Сковорода.

— Високомудрствуєш! — вколов єпископ поглядом. — Забув, що гордим господь противиться... На суд знавців... — пробурмотів. — От я й суджу, — примружив очі. — Усе змінити треба й чити так, як то велить нам звичай.

— Alia res scerptum, alia plectrum! 1 — засміявся Сковорода.

Відкинувши на спинку крісла голову, єпископ заплющив очі і так просидів хвилину-другу. А потім звівся, жбурнув

Григорієві його рукопис і кинув гнівно:

— Не живучи в моєму домі, твори гординю!

Не попрощавшись, вийшов.

Сковорода поклав за пазуху свою злощасну книгу, обвіп світлицю туманним, журним поглядом і тихо рушив до дверей.

Ну от і все! Кінець тривогам, сумнівам та сподіванням. Сільце закрилося, хоч не спіймало пташки. І знову ти на вольній волі, Грицьку! Козак-нетяга, якому степ — домівка, трава — постіль, а книга — жінка... Жаль бурсаків, але не жаль неволі. Без права мислити, шукати істину і говорити правду не варто жити на світі!

Минув Колегіум, де саме йшло навчання й отець Гервасій його студентам замість поезики тлумачив біблію, і повернув праворуч, до кам'яниці, де залишив свою сопілку й торбу.

Біля дверей, які були вже замкнені, стояв той самий страшний чернець і ждав на нього. Тицьнув байдуже торбу й не рушив із місця, немов боявся, що экс-учитель почне ламати двері і займе силою свою убогу келію.

Сковорода закинув торбу за плече і, знявши шапку, вклонився сторожеві:

— Будьте здорові, дядьку!

Чернець і не повів бровою. Стояв, мов ідол, без почуттів, без мови. Німий слуга господній. Чи то живий, чи то вже мертвий...

Григорій одвернувся й пішов до брами, усе ще чуючи на спині в себе його тупий, важучий погляд.

За ворітьми, на вулиці, востаннє глянув на кам'яний Колегіум, вмовив зручніше торбу й подався в осінь, що вже гуляла по місту, у невідоме, ім'я якому — будучина.

СІТЬ ТРЕТЯ

Кінець — початок. Зерно згниває, коли виходить із нього нова, здорова зелень. Смерть і народження, буття і вічність... В житті людини такий же плин, така ж безмежна зміна одного іншим: веселості — смутком, здоров'я — хворістю, надії — відчаєм. І навпаки. Ось так, як версти; там, де одна кінчається, бере початок друга...

У Переяславі, коли єпископ вигнав його з Колегіуму, Сковорода пішов до сотника і пережив у нього зиму, як у раю. Правда, ні козушка, ні чоботів не прикупив. Ну, то пусте! Каптан ще цілий, а черевики... Не до зими, до літа йдеться. Та й грошенята будуть! Не схоче ж пан Томара, аби учитель його синка ходив, як бусол, голоніж. Дасть наперед платню... А як не дасть, то не підемо кланятись. Чи ж не ходив він босий! Бувало, тільки розтане сніг, скидали чоботи і одягали знову аж на мороз... Уже весна! Нехай і рання та ненадійна, проте весна. Сліпуче сяє сонце, по крутоярах та улоговинах ховається останній сніг; мов козаки на чорній раді, вирують ріки; поприлітало птаство...

А молодець Микита! Таки вламав Томару. Тому колов у ніс непослух учителя і пряз з єпископом. Він, бачте, ситий донесочу вандрівним людом та гайдамаками...

Сковорода всміхається. На серці легко, весело. Ще під Гельмязевим у його Душі народився початок пісні — і не вгаєв й досі. Сюрчить, мов жайворонок. То затихає, то знов щебече, тьохкає.

Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, пройшла!..

Самому смішно: так ніби хтось сидить у нього в грудях і не нарадується ясному сонцю, жайворонкам, розливам рік й озимині, що забуяла зеленим вруном по степових роздоллях!

Дорога — чорне тісто, замішане на талих водах, сонці, прихоплене весняним теплим вітром. Рятуює стежка, що в'ється биндою по сухому узбіччю.

Подекуди на сірих пагорбах видніються поодинокі плугатарі. Над чорним клином кружляють гайворони. А над дорогою і над пониклим стернищем тріпнуться, голівками супроти вітру, невтомні жайворонки, виводять нитку пісні, безмежно довгу, ніжну. Про що, кому виспівують ці кобзарі небесні? Про сине небо, землю чи про весняну радість, що клекотить у їхніх маленьких грудях, немов вода у вирі? Хто їх збагне, хто відгукнеться на їхні щирі думи?

А може, вони щасливі співом, польотом, вітром, хмарами й не потребують ні слів захоплення, ні розуміння, ні слухачів! Звисли в променях і дзвонять, дзвонять осанну сонцю, небу, зеленим врунам, плугатарям, могилам і... подорожньому. Вони не чують, що він також співає, що в нього теж у грудях квітневий вир, буяння, але напевне знають, що навесні у полі не розів'ється піснею хіба що мертвий!

У неглибокій балці понад дорогою гуде од вітру ще сиротливий прозорий ліс. Гуде, як море чи як Дніпро, коли борвій здіймає хвилі горами.

Спинився, вслухався. Було щось тоскне, грізне у тому шумі-гулі, в розвихренім безлистім вітті, Здэіалосся, дерева, стогнучи, здіймають руки горі і молять небо послати їм благословенний спокій, зелену брость, і листя, і стоголосий пташиний гомін, і комашок, і звіра — все, чим багате літо.

Виходив із балки важко. Переставляв налиті втому, набряклі ноги і марив хутором, спочинком, квартою води чи пива.

В степу на пагорбі з'явився вершник. Постояв трохи, мов роздивляючись, куди б полинати, змахнув нагайкою і, розпластавши коня на вітрі, помчав вниз. Наблизившись, зняв сиву шапку і привітався.

— Козаче, до Коврая далеко? — спитав Григорій. Молодик спинив коня, всміхнувся:

— Ні, недалечко. Верства чи дві — це як хто ходить!

Збив набакир шапчину і взяв коня в остроги. Щось крикнув, свиснув і полетів як вихор.

Сковорода пішов шпаркіше. Коли відома відстань, йти ніби легше і не такими довгими здаються версти.

Невдовзі з пагорба побачив церкву, великий панський дім із чотирма колонами і по обидва боки в'юнкої річечки — хати, стодоли. За річкою, на взгір'ї, — ліс; і вітряки над ним, у небі, неподалік могил. Махають крилами, мов полетіти хочуть, та все не можуть...

Григорій примружив очі — й настало літо. Село втопає у вишняках, у вербах. По коліна в зелених травах стоять крислаті старі дуби. В покритих цвітом липах гудуть могутнім хором бджоли. Кує зозуля. І солов'ї...

Зітхнувши, прогнав те марево. Поправив шапку, позастібав ретельно гудзики й почав спускатися до Коврая.

Томарин двір був огорожений, немов фортеця. За частоколом гарчали пси. Коли ж Григорій зайшов у двір, вони зняли шалений гавкіт, рвонулися до незнайомця.

З будинку вибігла струнка білява дівчина, схопила прут і замахнулася ним на собак:

— Кудлаю! Марсе! Замовкніть зараз же!

Сердито тупнула малою ніжною, озуютою в доладні жовті черевички, і пси затихли. Підібгавши хвости і винувато зиркаючи, вони бочком позадкували геть од воріт і полягали, поклавши голови на величезні лапи. Ну справжні сфінкси!

— Чорнява, пан Стефан дома? — спитав Григорій. Білявка хмикнула і, хлюпнувши блакитним поглядом, заговорила. немов сипнула сухим горохом:

— Я білява. Пан удома. Що сказати? Хто ви? Звідки?

— Мар'яно, хто там собак дратує? — почувся грудний протяжний голос, і на порозі стала ще молода, та вже огрядна жінка.

— Питають пана! — озвалась дівчина і відійшла, прикривши очі густим серпанком вій.

— Біжи ладнай обідати, — звеліла жінка й взялася в боки, немов збиралася іти до танцю. Пропускаючи Мар'яну в двері, вона ступила два владні кроки і зупинилася межіи колон. — Навіщо вам знадобився пан? — спитала з притиском, чи то кепкуючи, чи то дивуючись.

— Я з Переяслава. Мене покликав Стефан Васильович учити сина... — промовив тихо Сковорода. Він розгубився, знітився.

— Ти — вчитель? — перепитала і засміялася. — Чому ж ти вчитимеш? Як старцювати? Чи як ходити взутим, а залишати сліди від пальців?

Сковорода окинув поглядом розкішно вбрану жінку і відповів:

— Не все, що сєє, золото... Або, як кажуть у нас у Чорнухах, вихвалювся гриб гарною шапкою, та що з того, коли під нею голови нема...

Пані заціпило. Не обізвавшись більше, вона крутнулася й пішла рішуче в свої покої. Коли б потому з будинку вибіг гайдук із трійчаткою, Григорій не здивувався б. Проте небавом на ганок вийшов сам Томара. Він був стрункий, високий, з красивим грецьким носом і голубими, як льон, очима. Змірявши недбалим, зверхнім поглядом бурлаку в драних черевиках і каптані, який давно просив заміни, спитав суворо:

— Ти хто?

— Сковорода. Григорій Савич.

— Ну і часи настали! — скривився пан. — Не втямиш, де дидаска.т, де старець...

— Зате старшин далеко видно, — вколов Григорій також. — Високо пнуться. Щоб не вламалась, бува, драбина...

— А ти дотепний, — всміхнувся Стефан. — Які ж ти мови знаєш?

— Латинську, еллінську, староеврейську, німецьку, польську...

— Sehr gut, sehr gut, — підніс Томара руку й закозрився. — Meine Mutter ist eine kurlandische Adiege aus derri. Familie von Brinken.

— О, то ви вже справжній пан! — не міг спинитися Сковорода. — Не який-небудь, а голубої крові, породистий.

Томара звів чорні, аж синюваті, брови і вп'явся поглядом у вид зухвальця.

Тим часом на ганок вийшов згорблений, давно не голений козак. Мнучи облізлу шапку, спитав несміливо:

— То як же, пане Стефано? У мене ж діти, жінка... Як не зарадите, то доведеться іти з торбами...

— Приходь з неділі, Брусе, — сердито кинув напівшляхтич курляндський і, не сказавши Сковороді ні слова, зник у будинку.

— Ох горе, горе! — зітхнув козак-бідаха, натяг шапчину і почвалав із двору.

— А чи не могу я допомогти вам, дядьку? — спитав Григорій.

Лише махнув рукою.

Григорій провів очима його пониклу постать і сів на лаву, не відаючи, чи зачекати, чи йти, спіймавши, як кажуть, облизня.

На серці було до болю тоскно: ніхто ще досі не гордував так ним. Перевелось козацтво! Хіба це лицарі, борці за волю,

за долю скривджених...

— Пане учителю! — поклікала його Мар'яна, що, наче ласочка, нечутно вибігла з панських хоромів. — Ходіть обідати!

З малим Томарою Сковорода зустрівся десь аж за місяць, коли дерева вкрились бростю і позліталось птаство.

— Здоров, Василю, — подав Григорій руку, неначе другові.

— Це твій учитель, синку, — втрутилася мершій паньматка. — Григорій Савич.

Панич зиркнув спідлоба і враз притих, згорнувся, мовби їжак, клубочком.

— Чи ти не хворий, Васю? — захвилювалась мати, стурбована такою наглою переміною.

Малий знизав плечима, а потім журно-журно оглянув двір, садок, і річку, і ліс, і гору. Він ледь не всеньку зиму прожив у баби і, мабуть, скучив за Ковраєм, де народився й виріс. Панич уже був чималий, десь років дев'яти-десяти. В очах світився розум, а на високім лобі збиралися зморшки, мов у дорослого. Він трохи вчився й зберіг, напевне, Згадку про це навчання, як про турецьку каторгу.

— Василю, чи ти не зміг би сходити зі мною в ліс за річку? — спитав Григорій.

— Він же голодний, стомлений! — пригорнула пані до себе сина. — Хай пообідав, поспить, а вже тоді.

— Я не голодний, мамо, — ожив малий Томара. — І спав на возі...

Сковорода рішуче відтрутив паньматку й узяв за руку хлопця.

Біля воріт панич звільнився, звернув ліворуч, поза льодовнею, побіг у сад. Григорій вийшов із двору і понад валом попрямував до греблі. Був певен — хлопець наздожене. В такому віці уже не терплять примусу, до всього хочуть дійти своєю головою, без понукань та няньок. І це не примха — людська природа, закон збереження себе самого як особистості, як неповторного, знайти волю, зробити з людини німе знаряддя, не здатне думати, — найбільший злочин!

Ще здалеку побачив хлопця. Він уже дістався греблі, сховався в затінок жовто-зелених верб і ждав учителя.

— А ти моторний хлопець, — похвалив його Григорій.

Васько й не глянув. Він то зривався бігти, то зупинявся і йшов статечно, немов дорослий. На узліссі, по той бік річки, де повгрузали ногами в землю й підперли небо головами багатирі дуби, на мить застиг у захваті, а потім метнувся вгору, в залиті сонцем хаші, і щез, розтанув у тій зеленій повені.

Григорій сів під величезним нелінем, дістав сопілку й заграв про весну, про першу травку, що на осоннях пробіла мертве сміття і потяглася в небо тонкими вістрями, про золотаві верби і про блакитну воду, що так нагадувала йому веселі очі Мар'яни. А над ставком, над лісом, над ще холодним, байдужим дубом пливли поважні, сліпучобілі хмари і пролітав поривчастий, але ласкавий вітер...

Відчувши чийсь уважний погляд, Сковорода оглянувся й помітив хлопця, що причаївся неподалік за липою.

— А йди сюди, Василю! — гукнув до нього й заграв до танцю. Він міг з природи грати, неначе з нотних аркушів, лише віч-на-віч із нею.

Васько наблизився і став під дубом, біля якого сидів учитель. Григорій чув, як шарудить хлопчина листям і часто дихає. Не озираючись, грав козачка, а потім горлицю. І враз почав такої журної, що сам розчулився і замалим не обронив сльози.

Коли закінчив грати, запала в лісі тиша. Не ворухився хлопець. Навіть пташки не подавали голосу, немов соромилися співати сворі після такої музики.

— Як ви навчилися? — спитав панич несміливо.

— Як був малим, у діда.

Васько притих, замислився. Відтак зітхнув:

— А в нас немає діда... Ходив у Крим походом і там загинув...

Григорієві стало шкода хлопця. Він простягнув йому сопілку і запропонував:

— Якщо бажаєш учитись, допоможу. За рік незгірше гратимеш.

— Ой, правда? — спашнув малий. — Ви не жартуєте?

— Docendo discitur!

— Що ви сказали?

— Навчаючи, самі вчимося. Це латиною... А знаєш, як буде «ліс»? Не знаєш? Silva. Magna silva — великий ліс. Латина — це ключ до мудрості. Нею написані чудові твори великих римлян, усі медичні книги і філософські...

Розказуючи, Григорій звівся й пішов поволі лісом. Васько уважно слухав, не випускаючи із рук сопілку. Іноді випереджав Григорія і зазірав у вічі, немов не вірив, що є на світі такі розумні, такі ласкаві люди, яким йому тепер здавався вчитель.

Коли вже вийшли з лісу й ледь не осилили Кравцеву гору, почули знизу дзвінкий жіночий голос, що кликав їх додому.

— Мар'яна нас шукає... — промовив із жалем хлопець.

— Ну що ж, ходімо, — сказав Григорій. — Вже, певно, час обідати... — Й приклавши до рота долоні човником, шосили крикнуч: — О-го-го-го!

Мар'яну стріли в густій ліщині.

Вона була одягнена, немов у свято. Сорочка на ній горіла червоно-чорним маком, на голові — блакитна стрічка та голуба фіалка, а на ногах — маленькі ловкі чобітки. Ну справжня пісня!

Васько підбіг до неї, обняв, пригорнувся і став хвалитися, що буде вчитись грати на сопілці і розмовляти латиною. Мар'яна гладила його жорсткого чуба й, ледь усміхаючись, дивилася на пана вчителя, що раптом стихився і йшов, схиливши голову, немов згубив карбованця.

— Григоре Савйчу, чого це ви так зажурилися? — спитала не без лукавства в голосі.

— Я не журюся, серденько, — усміхнувся Сковорода. — Чого б я мав журитися?

— То, може, ви на мене гніваєтесь?

— Вгадала.

— За віщо? — аж зупинилась дівчина.

— За те, що ти... така, як сонечко...

— От тобі й на! — задзенькотіла щасливим сміхом. — Хіба ж я винна...

Поволі стихла, опустила блакитні очі. Васько тим часом побіг провідати якесь кубельце, й вони спустилися до греблі вдвох.

— Ось як побачить пані, що з парубками по лісі ходиш, то на горіхи матимеш, — пожартував Григорій, аби порушити тяжке мовчання.

— Ой-ой, як страшно! — стрепенулася Мар'яна пташкою і засміялась знову. — Вона ж мене сама послала, ще й пов'язала стрічку.

— У тебе добра пані і пан нівроку... — сказав Григорій, розчулений такою ніжністю взаємин пані та покоївки. Дівча мовчало довго, а потім, скривившись гірко, немов дитина, нараз спитало:

— Хіба бувають добрі пані? Григорій почервонів од сорому...

— Григоре Савйчу! Григоре Савйчу! — наздоганяючи, кричав малий Томара. — А там уже одне рябе яєчко!

Хоч не велике село Коврай, та якось вийшло, що той козак-бідаха, з яким зустрівся Сковорода в дворі Томари не потрапляв йому на очі аж до зелених свят. Григорій уже і забув про нього. І раптом здивав Бруса в очеретах на Старосельщині. Козак стояв, обершись спиною на дуплувату стару вербу, махав руками і розмовляв із самим собою.

— Добридень, дядьку! Прийшли по клечання?

— А-а-а, пан учитель... — звів важко очі. — Яке там клечання... Іуляю з радості! — І заспівав:

Гей, хто п'є, тому наливайте,

А хто не п'є, тому не давайте!

Він підсмикнув штани, що не держалися на животі, підтягнуеному до спини, і, витерши брудні патьоки на щоках незграбним чорним кулаком, почав хвалити пана:

— От пан так пан! Таки зарадив моїй біді... Не залишив у горі ближнього! — Зареготавши, повів своєї далі: — Бач, недарма мій дід Овсій прикрив грудьми його старого діда від шаблі пана гетьмана... Лежав би пан полковник десь під Бендерами... В чужій землі, всіма забутий зайда... — Він тихо схлипнув. — А так вернувся зі славою, привів полон, гармати... Ще й був допущений поцілувати ручку його величності!

Ой дівчина-горлиця

До казака горнеться...

Пішов у танок веселий правнук Овсія Бруса. Під чобітьми тріщав сухий торішний очерет, розліталось масне багно а він завзято, люто садив ногами в груди німій землі, немов хотів дістати серця і розказати, вилити йому свою тривогу, свою печаль, своє бездонне горе.

Григорій бачив, що не на radoцax упився Брус. І справді, небавом той притих, осунувся у буйний куц калини й заплакав гірко.

— За мною будеш, каже, як за стіною... О господи, за тридцять два карбованці! Кінь — п'ятдесят... Сковорода сів поруч і заговорив, хвилюючись:

— Що з вами, дядьку? Яке спіткало горе?.. Що б не було, а козакові не личить плакати.

— А кріпакові? — спитав похмуро Брус.

— Ну...

— Та я ж кріпак, кріпак віднині! — забарабанив себе груди дядько. — І жінка, й діти, і внуки, й правнуки!

Сковорода схопив за плечі Бруса, труснув нестямно і крикнув йому у саме вухо:

— Що ви верзете?! Перепилися чи з глузду з'їхали!

— Ой, коб-то, коб-то, пане учителю, — обхопив руками голову. — Так при своєму ж розумі... Забрз'яи б землю, хату... А так хоч діти не порозлазяться попід чужими вікнами...

— Ви продалися за борг Томарі?! Не обізвася. Сидів, хитаючись.

— Ну що я мав робити? — промовив згодом. — Колись позичив на реманент, на хату... А панська ласка — що

вовча дружба. От він і гамкнув!

— Що ж козаки — товариші, сусіди? — гарячкував Григорій. Від обурення у нього все клекотіло в грудях. — Мов барани, спокійно дивляться, як б'ють обухом ближнього?

— Було козацтво, та загуло, — махнув рукою Брус. — Одні в ярмі, на других ще одягають ярма, а треті зі шкіри пнуться, аби на мажу вилізти, вхопити налигача і поганяти братчиків. Гей! Цоб! Цабе!

Він важко звівся на рівні ноги, дістав із кишені пляшку, одкоркував і, глянувши на вже багрове, передвечірнє сонце, припав до шинки. Допивши, хекнув, рукою витер губи й пожбував пляшку в річку.

— От пан гак пан, — зареготав. — Біді зарадив, ще й дав на квартиру грошей!

Він захитався, недобре глянув на Григорія й рвонув на грудях стару брудну сорочку:

— Піду порадую дружину, діток... Господь послав нам щастя! Ха-ха-ха-ха!

Регочучи, пішов бідаха лугом на величезне, немов криваве, сонце, яке він, вільним, бачив останній раз.

Григорій звів до неба руки:

— Боже, куди ти дивишся?! За що послав на цю страждальну землю, на цей народ нещасний таку покуту тяжку? Чи в тебе в грудях камінь, чи ти в сльозах купаєшся, що сльози ллються ріками! Якщо ти мудрий і всемогутній, господи, не дай згубити волю цим фарисеям, що медоточать словом і розпинають ділом! Раби не красять землю, і тільки той, кому байдужа її прийдешня доля, стоїть на сторожі рабства. Не будь Пілатом, що умивав руки в тяжку годину, коли козацьке плем'я несе свій хрест на висоту Голгофи!..

Мовчало небо. Сіяли весело великі чисті зорі, що, мов дівчата, повибігали на голубу долину неба. На золотих туманах сплив гостроносий човен молодика, і солов'ї затьохкали, зашебетали.

Десь на Коврай-Леваді перегукувалися піснями-жартамії дівчата й хлопці. Там козаки, там воля...

Заходила ласкава тепла червнева ніч...

І не вдарив грім, і не розкололось небо, і не розверзлася земная твердь!

На другий день, опісля служби божої, Григорій зібрав на паперті мало не всіх чоловіків-коврайців і розповів про Бруса. Стояли мовчки, поопускавши голови, немов дівки на сватанні.

— Ви що, панове, понабирали у рот води? — гарячкував, обурений таким баїдужжям. — Пропадає ваш брат, товариш!

— За паном Стефаном не пропаде, — озвався нарешті староста, хоч із козаків, але з таких, що дивляться у рот Томарі, як вірні пси. — Ба навіть краще житиме!

— І-і! — присвиснув той молодик, з яким Григорій зустрівся в балці, коли йшов на службу до Коврая. — Панська ласка на бистрому коні їздить!

— А ти не лїзь, Іванцю, поперед батька в пекло, — спинив його козак статечний з Коврай-Левади. — Нехай перш вуса виростуть.

— Не в вусах розум, а в голові, — одрізав хлопець.

— То воля бо, ка, що Брус став підданим, — погладивши розкішну бороду, промовив піп. — І не пристало смертним втручатися в господні помисли.

— А як же бути, батюшко, з «не пожелай»? — спитав Григорій.

Піп розгубився спершу, а потім зміряв поглядом Сковороду і відповів:

— Біблія, пане учителю, є камінь мудрості, вгризти який дано не кожному...

— Віднині, отче, оце послушавши ваших повчань, я буду сам такої ж думки, — не залишився в боргу Григорій.

Підібгавши рясу, як вовк хвоста, піп припустив чимдуж до пана.

— Розходьмось, братці, поки не бачив Стефан! — заметушився староста.

— Еге ж, еге ж... — підтримали його заможні.

— Он піп і так докаже!

— А як же з Брусом?! — заступив дорогу Сковорода. — Побійтесь бога, люди!

— Ну що ми можемо...

— Вже і самі ледь зводимо кінці з кінцями.

— В боргах, як хвіст собачий у реп'яхах!

— Усі там будемо...

— Живуть асе люди у кріпаках, і Бруса не вхопить біс!

Сковорода відчув, як похололо у нього в грудях; обличчя, церква, хмари вмить розпливлися, перемішалися.

— І ви — нащадки лицарів, що боронили волю й своє братерство в жорстоких січах?! — спитав гнівно. — Вас топлять, нищать, мов цуценят, а ви не смієте не те що вирватися, а навіть писнути! Знімайте шаблі — ви не достойні носити зброю дідів і прадідів! На ваших душах ярма!

— Ну, ти не дуже, бо полічимо ребра!

— Розкудкудакався...

— Він правду каже!

— Дурниці!

— Наклеп!

— Подумаєш, цабе велике — пан!

— Захочемо, так дулю з маком матиме замісто Бруса! Загомоніли, засперечалися, немов на чорній раді. Як почало доходити до кулаків, Григорій вийняв гроші, підняв угору й крикнув:

— Даю карбованця!

Запала тиша. Чоловіки сопли, відхекувались, переглядалися. Проте не квапилися видобувати гамани.

— І я! — підбіг Іванко. — Хто походив у шкурі підданця — не побажає й ворогові...

Лід рушив. Покрекуючи, один за одним дядьки давали гроші, ба позичали навіть і кидали у поруділий бриль, з яким стояв Григорій.

— Томара сказиться.

— Хапатиме себе за литки!

— Нас за чуби...

— Короткі руки!

— Послати по Бруса треба. Когось із хлопців.

— Ой правда, правда. Нехай йому розвидниться!

— Підемо всі до Стефана. Проти громади він не посміє...

— Всі, всі!

— Аякже. На миру, як кажуть, і смерть...

— Об вас ще й довбня вломиться!

— Пане вчителю, може, досить буде?

— Дайте-но я! — підбіг Іванко, узяв бриля і, по-козацьки сівши на спориші, почав лічити таляри, шаги, гривни та золоті.

Громада мовчки слухала його лічбу. Брунатні лица були напружені, мов перед боєм, у декого повиступав росою на лобі піт. Із кожним карбованцем, що додався до вже полічених, дядьки зітхали легше і веселішали.

Сковорода простив їм і страх за власну долю, й тупу байдужість до чужого горя, і неземну, якусь пустельницьку, сумну терпимість до поневолення. Він милувався ними, радів з їхньої єдності, що спалахнула, неначе порох, у темній ночі гіркої розлади. Господи, такий народ — ласкавий, мудрий і героїчний, — коли б тримався купи, переборов би всі напасті і возвеличився, як стародавні елліни!..

— Тридцять чотири! — проголосив коврайський Архімед.

— Оце так штука — і борг заплатимо, й на всіх горілки купимо! — промовив староста. — Давайте лишок, я побіжу до шинку.

Доки отямилися, уже минав четверту хату. От тобі й на! Один злякався й чкурнув, закинувши на плечі ноги. Казан громадський тріснув...

— До пана Стефана! — гукнув Іванко, піднявши бриль із грішми. — За волю Бруса!

Посунули один за одним у нешироку браму. Рішучі, стихлі, сповнені чуття братерства, гідності й самоповаги.

Томара вийнів похмурий, грізний. Поклав на шаблю руку, оглянув натовп і запитав:

— З чім бог послав? — Скривився посмішкою: — Такі поважні гості...

— Принесли борг за Бруса, — сказав Іванко і простягнув Томарі гроші. Той склав на грудях руки.

— Він розплатився вчора.

— Чим розплатився? Волею!

— А те нехай вас не обходить.

— Ви скоро всіх затягнете в свої тенета!

— Багатієте на наших злиднях!

— У шляхту лізете по наших спинах, виродки! Томара рвонув із піхов шаблю. Все ж не піддався такій спокусі. Дістав папір з кишені і показав громаді.

— Ось тут написано рукою Бруса, що він віднині підданець, моє майно...

— Іуда! За тридцять срібників завдав у рабство брата!

— Повісити!

— Спалити з кодлом!

Юрба кипіла. Подекуди вже заблищали шаблі. Запахло кров'ю.

І тут Григорій ступив рішуче до пана Стефана, мало не силою забрав папір, проглянув, чи це розписка Бруса, й пішов неквапно до воріт. Лишивши бриля з грошима в ногах Томари, громада, все ще гудучи, рушила услід за ним.

— До Бруса!

— В шинок!

— А є ще порох у порохівницях!

Раділи, немовби діти. Відчули силу, перед якою й срібляник-дука їхній — ніщо, облуда моці, в шовки та сукна вбраний курляндський вилупок.

Русальний тиждень був ієплиї, лагідний. Щоранку ясно вставало сонце, а по обіді над Ковраєм збиралися важкі водою хмари і поливали землю громами, зливами та блискавками. Хліба росли високі, буйні; тужавіли червоним соком вишні, а зеленаві, ще невеличкі яблука все більше хилили віття долу і так пахтіли після грози, надвечір, що голова йшла обертом. А ночі... Які стояли ночі! Ласкаві, мрійні, завітчані рожевим цвітом зір, пропахлі зіллям, наповнені п'янким повітрям і солов'їним щебетом!

У житті Григорія ще не було ніколи такого чуда-літа, таких ночей, такого щастя, що розпирало груди і забувало подих. Навіть образливе мовчання пана Стефана й погорда пані після невдачі з Брусом не зачіпали його нітрохи, були байдужі, як погрозові хмари, що затуляли сонце намить чи дві. Йому світила його зоря, його Мар'яна! Блакитноока панська покоївка, неначе теплий весняний вітер, зламала кригу в його душі, розворушила, збурила і розлила нестримну синю повінь. Де б не ходив, що б не робив — перед очима стояли мревом її сорочка в червоно-чорних маках, веселий, ніжний погляд і льон коси. З тривогою і одночасно з радістю він прислухався до того дива, яке творилося у нього в серці, і все частіше марив людським звичайним щастям.

На брикси ввечері, коли дівчата й хлопці зішлись за річкою навпроти греблі, щоб попрощатися на цілий рік із русалками, Сковорода знайшов Мар'яну біля одного з вогнищ, узяв за руку й повів у ніч.

Іванко глянув услід їм журно-журно, а потім крикнув весело в густу петрівську темінь:

— Мар'яно, гляди учителя, бо ще русалки вкрадуть!

— Остерігайся, аби тебе не вкрали!

— Кому я треба... — зітхнув сердешний нарубок.

Ой біжить, біжить мала дівчина,

А за нею русалочка... —

знялася в небо пісня і попливла, полинула над сонним лісом, степом, над туманами річки...

Зіщулившись, Мар'яна лячно притулилася до Григорія й прошепотіла:

— Як ви гадаєте, русалки вже поховалися чи ще довкола бродять?

Григорій не відповів. Натомість обняв за плечі дівчину і пригорнув до себе. Вона притихла, мов пташеня в долоні, затамувала подих.

Ледве не з кожним кроком п'їтьма світлішала, а небо вищало. Палахкотіли позаду вогнища, і невиразні тіні то ви ростали, то раптом зменшувалися.

Над головами шугали зрідка кажани чи то якісь нічні незнані птиці. А солов'ї перекидалися через ставок і річку піснями, трелями, немов сільські, садові змагалися з тими, що прижилися в лісі.

— В Піщаній, кажуть, залоскотали одного хлопця... — озвалась знову дівчина.

— Хто?

— Водяні дівчата...

— Чи можуть залоскотати ті, яких нема на світі? — спитав Григорій і засміявся.

— Але ж русалки є... Вони весь тиждень ходять... Біля вогнів співали іншої.

Проводили русалочок, проводили,

Щоб вони до нас не ходили,

Та нашого житечка не ломили, Та наших дівочок не ловили...

І солов'ї, і пісня, і стукіт серця зливалися в одну хвилюючу казкову музику, яка підносила і душу, й тіло, немов на дужих крилах.

В якомусь захваті, не знаним досі, Сковорода спинився на лісовій галявині, залитій зорями та луговими квітами, повернув лицем до себе дівчину й, не випускаючи її з обіймів, зашепотів схвильовано:

— Мар'яно, серденько... Чи ти пішла б за мене?

— Пішла б, — сказала просто дівчина. Григорій ледь не заплакав од радості. Взяв у долоні ясну голівку дівчини і запитав:

— А чи ти відаєш, що я не маю нічого в світі, окрім душі й соплілки? Вона кивнула.

— Що я, мов птах небесний, не жну, не сію?

— Хто жне і сіє, не завжди з хлібом, Грицю. Він занімів, здивований її земною мудрістю. Вдивляючись в її глибокі очі, де відбивалися зорі, спитав небавом:

— И тобі не лячно віддатися за козака, що голий, неначе гіль?

— Ти — багатир. Ти маєш добрий розум... Ну, а крім того — волю...

Нараз Григорія неначе громом ударило. Мар'яна ж підданка, кріпачка, панська власність!

Він пригорнув у відчаї до себе дівчину і, задихаючись від сліз, що стали йому в горлі, промовив:

— А як же пан і пані? Ти ж... ти ж...

— Мене відпустять, змилюються, — сказала глухо дівчина.

— Зайду до пана вранці і попрошу.

В грудях у нього щось обірвалося й лягло холодним каменем. Не мав надії й крихти. Ще не було такого пана...

— Ні, я сама, — озвалась тихо дівчина. Легенько вивільнилася з його обіймів, — Благатиму саму паньматку. Вона ж моя землячка і навіть трохи родичка... Невже не зглянеться на нашу долю...

Мовчазні, скорбні, мов із хреста познімані, прийшли назад, до греблі, де ще горіли вогнища й дівчата з хлопцями справляли проводи казковим духам літа.

Прилетіла зозуленька

З темного лісочку;

Сіла, впала, закувала

В зеленім садочку...

Гнаний думками й сумнівами, другого дня Григорій проснувся затемна й пішов за річку, на Платковщину, в степ. Бажалось простору, далеких обріїв, стрімкого вітру, волі. В години гірких вагань, тривожних роздумів і невідкладних рішень він не любив тісноти хат і лісу, а виривався в поле, де легко дихалося й думки ширяли соколами.

Холодні роси приємно пестили теплі з постелі ноги, ранкова свіжість уливала силу в груди і проганяла сон. Скрізь панував величний спокій. Дрімали трави, квіти. Зелено-сизі густі жита стояли рівно й тихо, немов полки козацькі перед кривавим боєм...

І раптом писнула, проснувшись, перша пташка, За нею друга, третя. А за хвилину — все ожило, прокинулося, загомоніло, сповнилося піснями, звуками. Земля раділа новому дню, ясному сонцю, що повернулося, як батько з ярмарку, з нічних далеких мандрів...

Батько привозив завжди родзинки, бублики; ділив між дітьми порівну, не залишаючи собі ні крихти. Стежив, як хлопці вминали ласощі, й всміхався в вуса. Дружині теж привозив що-небудь: то шерстяну барвисту хустку, то чобітки, то плахту. Роздасть, бувало, гостинці дітям і гука до матері:

— А глянь, Палажко, що я знайшов у терні!

Позапихавши свої скарби у пазуху, хлоп'ята брали в руки хустку її, милуючись пою напроти світла, навперебій допитувались, як він знайшов, чи не було там ще чогось. В очах у батька грали веселі бісики, а мати не зло бурчала:

— Вже сніг на скронях, а от статечності як не було, так і немає...

Вже сніг на скронях... Його зима ще на далекім, на калиновім мості, але і молодість давно розвіяна по всіх усядах — що в Академії, що за Карпатами, що на шляхах вандрівних. Ганяє вітер долі, мов кураїну... Один на всьому світі! Порою стане моторошно: ні друга щирого, ні жінки й діток, ні пристановища... Умри сьогодні — і не згадають ні злим, ні добрим словом.

Крутим узвозом вийшов нагору, в степ. У вічі бризнуло велике чисте сонце. Земля засяяла, замерехтіла іскрами.

Примружившись, набрав повітря в груди і з шумом видихнув. Господи, яка краса, яке привілля! Що в порівнянні з оцим звичайним чудом міська щоденна суєта, яка не приносить спокою, а роз'їдає душу, мов іржа сталь.

Відчув, як весь наповнюється терпким чуттям своєї єдності з травою, з сонцем, з орлом, що знявся в небо неподалік із могили, з ранковим свіжим вітром... Аж захлинувся. І заспівав:

Ах поля, поля зелені,

Поля, цвітами распещренні!..

Замовк, збагнувши якусь нескладність, невідповідність між тим, що думав, бачив, і словами пісні, яка народжувалася в душі. На мить здалося навіть, що то співав хтось інший. Оглянувся — і посміхнувся: навкруг безлюддя, тиша. То він двоїться. Якесь безглуздя — одними словами думати, а віршувати іншими!..

Дістав сопілку й заграв цю саму пісню, все уточнюючи і вдосконалюючи її мелодію. Грав, ідучи цілним степом, по сивих хвилях тирси. Весь був суцільною музикою, бриніла кожна часточка його душі і тіла.

Ах ви, вод потоки чисті!

Ах ви, берега трависті...

Отямився лише тоді, коли побачив перед собою дівчину. Ледве впізнав у ній Мар'яну. Проте ще довго не чув ні слова, хоч ясно бачив, що та говорить, сміється, плаче.

— Пан дасть нам землю й хату... — вловив нарешті її швидко веселу мову.

— Кому? Навіщо? — знизав плечима.

— Та нам же, нам! — заторсала його Мар'яна. — І коні, и воза, та ще й корову тільки! Паньматка так зраділа, немовби ньєнка рідна. Ну, а пан Стефан пообіцяв весілля справити... Ти не радий, Грицьку?

— Та що ти, серденько, я радий, радий... — обняв Григорій дівчину, збагнувши, що це про нього йдеться і про Мар'яну. Ну й наречений! І сміх і гріх. Ех, піснею забув, що жениться.

— Я побіжу, бо там роботи! — нахмурила крилята брівок дівчина. Знялась навшпиньки, поцілувала судженого і,

Зашарівшись, побігла геть.

— Мар'яно! — метнувся Григорій слідом. — А як же з волею?!

— Казали, й воля буде! — помахала йому хустиною й побігла вниз узгір'ям.

Провівши милу ласкавим довгим поглядом, Сковорода побрів помалу далі. Ну от і все. Скінчилися його бурлацькі мандри, колючі терни стежин до істини і домагання правди там, де давно її загнали в землю, та ще й накрили каменем, щоб не воскресла часом. Скрізь суєта, хаос і тління, лише в природі, в травинці, в сонці, у вічній зміні новим старого е дух Мінерви', закон, гармонія. Та пропадять ви пропадом, усі лицеміри і фарисеї, що словоблудством в оману вводять ближніх, самі ж за срібники продати готові не тільки друга, вчителя, а й рідну землю! Він буде сіяти, збирати хліб, ростити діток й черпати спокій, мудрість із джерел любові, злагоди й краси природи. O fortunatos nimium bona si sua porit agricolos, як казав Вергілій.

Пологим схилом, минаючи кущі катрану, зійшов на верх могили, дихнув пахучим вітром й окинув зором далеч. Віднині він знайде жаданий спокій своїй душі! Як і в людей, у нього буде над головою дах, буде родюча нивка, вишняк, криниця і два ласкавих сонця — одне у небі, а друге — в хаті. Він уявив Мар'яну в своїй господі і геть розчулився. У вільний час з дружиною читатимуть розумні книги, гратимуть — він на сопілці, вона на кобзі, або співатимуть. А там відкриють школу і безкоштовно навчатимуть усіх дітей...

Тим часом у серці знов забриніла новонароджена ласкава пісня про золотавий ранок, про ліс і поле, про солов'їв і жайворонків, що вранці будять землю.

Григорієві душа набухла бростю. Він повернувся лицем до сонця, смикнув шнурочки коміра і заспівав:
Пропадайте, думи трудны, Города премноголюдпы!

А н с хліба куском

Умру на місті таком...

Не поспішай радіти — порою щастя так вилітає з рук, як птиця із сільця.

Ще не пробігло тричі високим літнім небом ясне вселюдське сонце, а вже зайшло блакитнооке сонечко, яко Григорієві світити мало усе життя.

Напередодні ввечері вони сиділи в садку над річкою і марили своїм майбутнім щастям. Було так любо, тихо. На синім полі неба неквапно паслися малі й великі зорі; немов пастух, над Платковщиною стояв рогатий місяць. Ніде ніщо не віщувало бурі. А вже наступного дня...

Загадавши Васькові вивчити шматок промови Цицерона, Григорій вийшов, щоб привітати з новим веселим ранком свою кохану. Не став шукати її в покоях панських, а сів на лаві під молодою яблунею неподалік од стежки, що до льодовні. По пиво йтиме або по рибу...

Пошипуючи зелений спориш, двором ходили китайські гуси, заведені ще Василем Степановичем, Васьковим дідом. Біля конюшні греблися персидські карли, яких також привіз колись полковник із Судака чи з Дербента. Молодики склали воза. Між ними був Іванко. Від брикс він унікав учителя. А зараз чомусь зиркав у бік Григорія і посміхався стиха в короткі чорні вуса. Мабуть, прочумався, Змирився з долею, що не йому дісталась...

— Мар'яно! — схопився з лави, уздрівши дівчину, яка, схиливши голову, чимчикувала стежкою.

Вона стенулася, на мить засяяла знайомим милим усміхом і спохмурніла, згасла, немовби світ перед грозоюзливою.

— Мар'яно, серденько...

— Добридень, пане вчителю, — прошепотіла, не звівти погляду. Зійшла на спориш і, оминувши судженого, побігла до льоху.

Чуючи, як терпне серце, груди, спостерігав її покvapні рухи біля дверей льодовні, а потім стежив за чорною ямою, яка ковтнула дівчину й не випускала нестерпно довго. Не міг збагнути милої, не міг повірити, що це вона пройшла, мов хмара, мимо...

Тим часом Мар'яна вийшла з льоху. Навісила важкий Замок, утерла нишком очі й, піднявши глек, побігла споришем, де паслись гуси.

— Зажди, Мар'яно! — метнувся навпереріз Григорій.

Не одізулася, немов не чула. Майнула косами, як біла чайка крилами, і впала в нетрі колон та стін. Була — й нема. Мов деймон, збурила його душевний спокій і залишила в обіймах розпачу.

Вже відчував, був майже певен, що це новий кінець-початок долі, й страждав найбільш від того, що не знаходив, не розумів тому вини, причини. Його гнітили явища, події, вчинки, що впливали з хаосу. Найгірше зло незбагнене, незрозуміле, без будь-якої логіки.

Весь день терзався гадками, перебирав у пам'яті вчорашній вечір, свої слова та вчинки й підстерігав Мар'яну, аби дізнатися, чим прогнівив її. Вона ж тікала від нього, мов од чуми. Була чужа, не знана, не схожа зовсім на ту білявку-ласочку, яка за весну стала його найліпшим другом, його надією на кращу спільну долю.

Вже сутеніло, коли нарешті він запопав Мар'яну біля криниці в березі. Вона метнулася бігти, але Григорій схопив за відра і не пустив.

— Так не годиться, серденько, — промовив докірливо. — Я ж не прокажений, що ти мене боїшся...

Не сміла глянути, бодай підвести очі. Її худі вузенькі плечі, мов у бабусі, згорбилися й ледь-ледь тремтіли. Здавалося, вона ось-ось упаде на землю під тягарем якогось горя і вже повік не встане, не подарує світу свою блакитну усмішку.

— Прости, якщо я завинив перед тобою чимось... — прошепотів Григорій. — Але не муч, не мучся... Скажи у вічі правду... Я розумію, що я тобі не пара... Негарний, впертий, непосидючий, бідний...

— Мовчи, мовчи! — впустила відра дівчина і затулила лице долонями. — Іди, іди від мене!.. — благала плачучи. — Бо накладу на себе руки, чуєш!

Ошелешений її нестямним криком, Григорій відсахнувся.

— Тікай із села, світ за очі! — ридала дівчина.

— Яке палке кохання! — промовив гірко. — А я дурний розвісив губи... Господи, невже весь світ — облуда, а люди — тині, які течуть крізь пальці?! Скрізь лицемірство, зрада...

— Ні, ні! — Мар'яна випросталася й ступила крок до нього. В її очах були і сльози, і відчай, і невимовна туга. — Не говори так... — мовила. — Не зневірайся в людях...

— Скажи, що сталося?

— Я... я не зрадниця... — утерла сльози дівчина. — Я — та пташина, яку прив'язують за ніжку в сіті, щоб заманити інших... Тікай, тікай, Григорію!

Він підійшов до неї, обняв і поцілував у голову. Вона підставила до крові скусані, припухлі губи, налиті сльозми очі й прошепотіла:

— Прощай, мій Грицю, мій сизокрилий голубе, мій ясночолий місяцю...

— Я не прощаюся! Я не піду нікуди! — гукнув Григорій. Душа спливала сльозми, кричала криком від горя.

— І станеш підданцем?

— Бог не допустить!

— Бог нами нехтує. Для кріпака є тільки панська воля...

— Тікаймо разом! На Запорожжя. Або па польський берег.

— Гетьманці схоплять і закатують.

— Тоді вінчаймося. На зло гетьманцям, богів!

— Ти з глузду з'їхав, — відтрутила його Мар'яна. — Орлам неволя — смерть.

— Так то ж орлам...

— Прощай, — сказала тихо, але суворо дівчина. Понабирала води у відра й понесла в ніч, що насувалася, немов орда.

— Прощай, Григорію!..

Сковорода присів на зруб криниці. Ковтав пекучі сльози. Не плакав, ні. Закам'янів, огорнутий густою темрявою, журбою, болем. Упирі, виродки! Засіяли кістками землю і пожинають рабство! Смердючі змії, які глитають волю, а вивергають пута! Хриstopродавці, що розп'яли на роздоріжжі матір!..

Відтоді світ померк. Буяло літо в розпалі — цвіли гречки, дзвеніли коси в травах і наливався хліб, а для Григорія настала сіра осінь. Усе, що колись вражало, будило думку, пісню, нараз поблякло, вицвіло. Ліс, що нагадував йому розкішні кучері, став просто панським лісом, ставок — водою, що крутить панські кола, а степ — ґрунтами, які умножують Томарі статки і можновладність дідича. Навіть Васько, його спокійний, талановитий учень, тепер здавався не хлопчаком з цікавим поглядом і добрим, щирим серцем, а недозрілим паном, майбутнім власником його Мар'яни і сотень інших душ. Ось підросте, відчуже силу, владу і теж заходить під себе гребти усе, що бачить око. Тернина, звісно, грушок не родить...

Григорій кинув би цей остогидлий хутір, та підписав угоду на цілий рік і не хотілося ламати першим слова.

Зламав пан Стефан.

За кілька днів селом пробігла чутка: Іванко жениться, бере Мар'яну, яка віддатись мала за пана вчителя. Достеменно ніхто не відав, але балакали, що буцімто Сковорода відмовився через мізерний посаг. Кумасі ж прискали і запевняли пошепки, що вчитель не захотів одмолювати чужі гріхи...

Паньматка стала цапа. Перейняла Григорія, як той ішов пояснювати новий урок Васькові, взялася в боки і зашипіла:

— За що ж ти, сучий сину, ганьбиш мою Мар'яну?!

— Я не ганьблю.

— Даю вам землю, хату, корову, коней — і це ще мало?

— Ви краще дайте волю.

— Ах ти ж, лайдаку! — скрутилась пані. — Візьмеш за руку жінку й підеш із торбами дражнити псів?!

— Паньматко, волю!

— Даю ще дві телиці... і кабанця!

— Мар'яні волю.

— Не буде волі! — заверещала пані. — Мені Її подарувап сам гетьман!

— Вона ж своя вам...

— Нехай хоч мати рідна — не відпущу! А ти, блаженний бовдуре, — знов зашипіла люто, — під тином здохнеш ..

? Добридень у вашу хату, пані, — з'явився вчасно староста. — Пан Стефан дома?

Паньматку мов облили водою.

— Немає, — буркнула. — У Підставки повівся.

— То я зайду пізніше.

— Зяєди, він має бути скоро! — сердито гиркнула й пішла в пекарню переганяти на гречку кухарів.

Васько уже сидів за книжкою. Підвівся і привітався першим.

Насторожено зиркнув на вчителя (напевно, чув «баталію»), дістав перо з шухляди и почав загострювати позолоченим кривим кинджалом.

«Я міг би вчити сотню... — зітхнув Григорій тяжко. — А тут тупцюй біля одного пущверінка...»

— Ну як, Василю, вже прочитав про гладіаторів? — спитав, гамуючи свою неприязнь.

— Еге. І навіть переклав, — промовив радо хлопець.

— І все второпав?

Панич кивнув.

— Скажи мені, як перекласти «гладіус»?

— Меч.

— А «пугнус»?

— Кулак.

— Ну й паненя! — прошепотів хтось третій. — Таке мале...

Біля дверей стояв коврайський староста.

— Що ви хотіли, дядьку? — спитав Григорій різко.

— Та я нічого... Взяла цікавість глянути... Я ж тільки зиму вчився, та й то в дяка-п'янички...

Сковорода махнув рукою і обернувся до панича.

— Гладіатори — що це за люди?

— Бійці, що билися на арені. Перед початком бою вони кричали: «Здрастуй, імператоре, готові вмерти вітають тебе!»

— А думали? Те, що й кричали?

— Звичайно. Вони ж були рабами, — знизав плечима хлопець.

— Ти мислиш, як свиняча голова! — сказав Григорій. — По-твоєму, раби вмирають із високим?

Васько насумрився. Довбав кинджалом тендітний польський столик і, мов їжак, сопів.

— Не руш стола! — забрав кинджал Григорій. Не спостеріг, як третій лишній зслиз. Зівнув з полегкістю: страх не любив, коли у класі були сторонні люди.

— Ну, добре, — проказав примирливо. — Підемо далі. Сьогодні ми познайомимося з пасивним станом... Немов борвій, влетіла пані і закричала:

— Хам, хам! Шарпак нещасний! Ти, ти — свиняча голова! Мій син — шляхтич вродзьоний, і ти не вартий його мизинця, хаме!

Вона припала до панича, поцілувала в голову й завуркотіла:

— Розумник мій, моя ти крихітка... Не бійся, пташечко, я не дозволю тебе замучити! Ходім, дитинко, я нагодую тебе вареничками...

Сокорячи отак, вона взяла під пахви хлопця (мов гладіатора, який конав од рани) і повела в покої.

— Я ще не хочу їсти, я буду тут!.. — волав Васько. Даремно.

Григорій сів на лаву, вхопив у руки голову і застогнав:

— О господи! За віщо ти покарав так тяжко свою людину, своє створіння криве, віднявши розум?!

Вже по обіді молодики знайшли в саду Григорія і повели до пана.

Томара сидів, мов Юлій Цезар, яснетений, схудлий у безперервних мандрах по хуторах та різних інших маєтностях, що порозкидані ледь не по всій Гетьманщині, він був величний, грізний. Насупив чорні, густі, мов щітка, брови й проказав:

— Пробач, Григорію, ти добрий вчитель, але я мушу тобі відмовити... Візьми ось таляр на дорогу. Мені, звичайно, жаль...

— Пожаліли вовки кобилу... — сказав Григорій.

Томара рвучко звівся, жбурнув на стіл потертий срібний таляр і швидко вийшов.

Vale! ' Кінець-початок знову... Щось умирає і щось нове народжується. Ні, не вмирає, а переходить у нетлінний спогад і залишається навіки в серці. Минувшина — найбільший скарб наш, духовний шит, високопробний досвід. Людина з самим лише сьогоднішнім — мов деревце без кореня...

І не помітив, як опинився в своїй кімнаті. Поклав каптан у торбу, зверху книжки, сопілку. Вийшов. Біля колон постояв трохи — не міг піти, не подивившись ще раз у потьмянілі очі свого кохання, свого земного сонечка, що закотилося, не

насіявшись. Воно зійде, напевне, і знов світитиме, та не для нього, а для Іванка, чи, мо, для когось іншого. Недовідомі путі господні і... панські примхи.

— Мар'яну кудись послала пані, — сказав хтось тихо поруч.

Обернувшись, зустрівся поглядом із молодиком.

— Ну, будь здоров, Іване, — подав хлопчині руку.

— Не гнівайтесь на мене, пане вчителю... — промовив той, похнюпившись. — Я теж люблю... люблю без пам'яті!

Григорій ковтнув клубок, що підступив до горла.

— Шануй її, не зобиджай і не давай в наругу... Така одна на світі...

— Та я умру за неї! — аж стрепенувся парубок.

— Прощай.

— Прощайте... З богом!

Над Ковраєм на захід летіли сірі хмари. Обабіч шляху, як море, грали безкраї панські пшениці, шуміли стиха вже золотавим колосом. Десь підпадьомкав перепел. Гули джмелі. І ластівки крильми черкали небо...

— Григоре Савичу! Пане учителю! — почулось нагло. Хтось біг слідом, махав руками и просив заждати.

Сковорода зняв шапку, щоб освіжило голову. Нараз усміхнувся: тримаючи матню в руках, біг навздогінці Брус.

— Таки прогнав... триклятий дука... — промовив зло, віддихуючись. — Мені сказав Іванко... а я не міг повірити... Куди ж ви?

— Світ великий.

— Мо, поживіть у мене? За побратима, за батька рідного...

— Ні, я піду. Спасибі, брате!

— Коли сутужно буде — прошу ласкаво, останній кусень — ваш. Сковорода розчулився. Почав прощатись поспіхом.

— Нехай щастить вам доля!

Брус ухопив кістляву вчителеву руку й поцілував.

— Ну що ви, дядьку?! — стенувсь Григорій. — Як вам не соромно? Я ж не священик.

— Я цілуватиму ваші сліди... — промовив Брус схвильовано. — Я знову став людиною...

Григорій обняв ного, тицьнувсь губами в пропахлі димом вуса і, наче п'яний, пішов у степ, на сонце.

Не оглядався, а ніби бачив село, і ліс, і річку, і вітряки, і навіть Бруса, який стояв і плакав... Прощай, минувшино!

Добрідень тобі, прийдешне! Яке ти — хтозна. Які шляхи ведуть до тебе...

Спинився. Справді, куди йти? Земля лежить на всі чотири боки, над головою небо... І ти один-однісінький!

Ти, і земля, і небо...

Зате свобода, вольність! Що захотів, те й робиш. Йти — ідеш, лягти — лягаєш, писати вірші — дістав папір і пишеш!..

Краса, гармонія! Щасливий, ти маєш те, до чого прагнуть люди, за що воюють, ідуть на смерть, на муки!

Поправив торбу, сховав за пазуху пропахлу вітром бирку й пішов розмашисте, неначе знав, куди йти, яку дорогу вибрати.

Над голубим Супоем, удалині, під сонцем, кудись летіли вихором золотогрив! баскі козацькі коні, і їхнє тоскне іржання пливло над мідним передвечірнім степом, як благовіст, як музика...

О vita nova!

СІТЬ ЧЕТВЕРТА

Напевне, така вже доля в нього. Мов круговерть, його все тягне й тягне у білий світ, у невгамовний шарварок життя й науки. Пів-Академії вже перенаджено до Петербурга та Москви, де Ломоносов збурив гниле болото нещастя й заткнув горлянки німцям, що стільки років квакали про безпросвітну темінь нащадків диких скіфів. Лишили альмаматер і подалися вчитись, навчати інших, хапати чини і підпирати своїми головами важке склепіння трону. Неначе буря пройшла над сивим Києвом. Нужденна братія, що за душею мала одну дзвінку латину, за щі та квас зречлася рідних, степу, своїх козацьких, хоча вже й куцих, вольностей.

Григорій вмовстився краще, простяг заляклі ноги. В чужому оці і порошину видно... Ще тільки рік минув, як розмовляв із Вишневським про жезл і пугу, а натинявшись, і він повіявся шукати щастя-долі. Ні, не про щастя дбає, а прагне бути корисним! Він бачить світ, минувшину і загляда в прийдешне; у нього скарб у серці, який повинен віддати людям, зробити їх душею, мозком зрячими, навчити думати і пізнавати себе, природу, весь світ. Ганьба, трагедія — ми розучились мислити! Спимо і лаємося, коли нас будять, кличуть протерти очі... О господи, воістину, нема пророка в рідному краю!

Як там не е. а мчить візок на північ.

Ямщик, у Тулі найнятий, відлюдкуватий, замкнутий, і лише вечорами співа неголосно сумних, одна на одну схожих, пісень.

Хати похмурі, чорні. Як тіні, ходять люди.

Григорієві стає нестерпно журно. Він озирається на Каліграфа, який дримає мало не всю дорогу, й пересідає ближче до

ямщика.

— Чиє село це, дядьку?

— Чаво? Нарышкиных...

— І тут немає вільних?

— Чаво?

— Весь люд під паном ходить?

— А как же, знамо дело... Но, но, залетные! — змахнув над кіньми батогом.

— А ти ж кріпак чи вільний? — не вгавав Григорій.

— Холоп, — озвався дядько байдуже. — Холоп Демидовых...

— І як же пан, хороший?

— Хороший, знамо дело... — протяг, зиркнувши скося на співрозмовника.

— Як спить, не просить їсти, — додав Григорій.

— Чаво?

— А ти б хотів на волю?

Ямщик знизав плечима і хльоснув коней віжками.

— Щоб на коні та з шаблею!

— Чого ти в'язнеш, Грицьку? — нараз промовив Каліграф. Він уже прокинувся, цей біс-спокусник у попівській рясі, що потягнув його з собою в мандри. — Хіба він знає, що це...

— Но, но, залетные! — гукнув ямщик. Рвонули коні чвалом, знялася за возом курява.

Сковорода пересідає до Каліграфа, щоб побесідувати про кріпаків та волю, але супутник знову заплющив очі. Спить чи прикидається?

— Свобода вічна. Vita sine libertate, nihil! — промовив Григорій пристрасно.

Каліграф і вусом не повів. А хоч би рисочка здригнулася на його смаглявому обличчі, облямованому густими кучерями бороди. Він зараз був на диво схожий на Ісуса Христа... Володимир... А як же звали його до хрещення? В Академії дражнили іноді Іцьком чи Шмуликом... Покинув свою рідню і плем'я, став православним, вивчився і нині їде в Москву, в слов'яно-греко-латинську школу навчати братію філософії... Цікаво, що на душі у нього... Чи є там мир і спокій? Чи зміг він глибоко переорати душу і засіяти новим зерном без куколю минулого?

У Переяславі його появ Микита, три дні напував горілкою, а на четвертий вирядив, і не самого, а вже з Григорієм. От бісів Гайстер! Ще й ткнув барильце меду, аби було чим похмелитись...

— Чи не пора нам причаститись, отроче? — нараз озвав ся Каліграф, немов підслухавши думки Григорія. — Щось у горлянці дряпає й перед очима в ефірі плаває іскристий келих меду...

Сковорода дістав барильце з сіна, повільно витяг набряклий чіп.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа, — перехрестився попик і, піднявши барильце вгору, припав до нього, немов теля до вим'я. — Нектар, амброзія!

Григорій забрав у нього уже легку посудину й хотів також напитися, але дарунок сотників, на жаль, не був бездонним.

— Хто забува про ближнього, того забудуть збудити на страшний суд, — жбурнув барильце в сіно.

— Що, вже немає амброзії?! — розплющив очі Каліграф, немов не він допіру допив останню краплю.

— Нема, іще зла...

— Яко іще заєт дим! — зітхнув побожно й штовхнув ногою у Ямщикову спину. — Агей, шановний, чи тут нема де корчми?

— За две версты, под Липицами, — не озирнувшись, сказав ямщик.

— Так ти жени своїх зальотних, голубе! — проснувся зовсім Каліграф і замахав руками: — Вйо! Вйо!

Корчма стояла в березняку під невеликим пагорбом. Дощами бита, вітрами люто шарпана, вона світила ребрами, немов гультяй-п'яничка, що догулявся до ручки.

— Оце вона? — засумнівався Каліграф, що вже і ноги Звісив, готовий бігти до джерела бадьорості.

Ямщик кивнув, натяг струною віжки і, зупинивши коней, мовив:

— Хозяин сбег весною, а барин корчму недавно сдал жидовину.

Завагавшись лише на мить, Каліграф стрибнув на землю, поправив ряску й, закозирившись, попрямував поважно до дверей. За ним Григорій. Ямщик загаявся, даючи коням сіно.

У підсліпуватих вікнах з'явилися цікаві пильні очі. Назустріч гостям вибіг старий корчмар у ярмулці та лапсердаці, вклонився низько й забелькотів:

— Ласкаво, бардзо просимо! Чи добре іхалося? Панам горілки, меду чи, може, вин угорських?

— Свиняче вухо, меду! — обірвав його сердито Каліграф. Він пхнув ногою двері й пірнув у темні сіни. Корчмар проскочив слідом, змахнув зі столу крихти й поставив мідні келихи, уже наповнені пахучим трунком.

— Хіба це мед — помий! — покуштувавши, гаркнув Каліграф. Жбурнув на землю келих і розкричався: — Ти чим нас

поїш, жиде?! Викочуй нову бочку!

— Вейс мір, я зараз, зараз... — заметушився старий корчмар. — Ревекка! Мотеле!

— Ти що, сказився? — пригубивши, спитав Григорій Каліграфа. — Мед же як мед... Не гірший Гайстрового.

— Для пиворізів — чудо, — сказав, лукаво мружачись. — А ми ж поважні люди, мужі, філософи!

Мед став гіркий Григорієві. У бісиках, що засвітилися на мить в очах товариша, вловив зневагу, посміх, натяк на мандрівне його життя...

Тим часом корчмар налив із нової бочки келихи й підніс на срібній таці вельми сердитим гостям.

— Ну, це нічого... — вже охолов трохи Каліграф. — У кого брали?

— В Ромнах, у самого пана Марковича.

— Там, на візку, барильце, — розщедрився пан Каліграф. — Налий в дорогу повне. Та із цієї бочки!

— Ну що ви, що ви, — сховавсь корчмар за тацю. — Щоб я дунив такого пана!

Допивши мед, Сковорода дістав з кишені таляра, якого беріг, як кажуть, про чорний день, віддав господареві і швидко вийшов із корчми.

Село минули мовчки.

Ямщик, що причастився також, почав співати, та збився з тону, покашляв, вилаявся і замуликав собі під ніс.

— Ока! — промовив згодом, коли внизу між кручами засяяла навпроти сонця річка. — А вона Серпухов, — ткнув батою за річку. — Э-эх, залетные!

Злякавшись, коні рвонули крутим узвозом, віз затрясло, закидало з боку в бік.

— Держи, держи! — схопився за мотузяні віжки Каліграф. — Держи, розіб'ємося!

— Э эх!.. — збив набакир хутряну шапку хурман. Уже внизу коні метнулися ліворуч, віз нахилився, тріснув і, прооравши широку борозну, загальмував біля води, на луці.

Ямщик умить протверезився. Зіскочив спритно і порибав за колесом, що, обігнавши коней, упало в річку. На щастя, берег тут був пологий, вода мілка, спокійна.

— Дурило, олух царя небесного!.. — злостився, бігатчи довкола воза. Каліграф. — Куди ти мостиш, телепню? Хіба не бачиш, що вісь зламалася!

Ямщик облишив колесо, пошкрібся в рідкій чуприні й зиркнув на сонце, що, опустивши ноги в рожево-сіру річку, уже мостилось спати.

— Ч-д-а-а... Ось придется...

— Т це надовго?

— К утру починим, энамо...

— Тьху! Хай ти скажишся! — промовив скрушно Каліграф і повернувся до Григорія: — Ходім у Серпухов, переночуємо, а він заїде завтра.

Взявши торбу з сяким-таким припасом, пішли праворуч берегом до того місця, де на пором чекали два вози з сіном і гурт дівчат та хлопців.

— Агей, шановний! — гукнув візниця Каліграф. — Ми ночуватимемо в монастирі за річкою біля ямського двору!

— В мужском аль женском? Піп тільки плюнув.

— Конешно, в женском! — додав Григорій і засміявся. — Дотепний у нас візниця.

— Як козелецький прац, — сердито буркнув Каліграф.

Благословивши дівчат та хлопців, він гордо, першим ступив на ветхий, старий пором, що підійшов якраз до пристані, став біля поручнів, тріпнув волоссям і занімів, немов пророк під час розмови з богом.

Сковорода зійшов останнім. На душі було тривожно, сумно. Згадав Коврай, Мар'яну... Чи то ж зустрінуться вони на цьому світі? А мо', на тому.... Цікаво, а де той світ? Тут, на землі, чи десь отам, у космосі? Коперник про це мовчить, і Галілей, і Бруно...

Пором поволі рушив. Густа вода пішла тугими хвилями, заблискотіла золотом. Поплив назустріч берег, фортечні мури, храми... Десь обізвались дзвони, а п